Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)

Doornmalen, A.G.J. van; Doornmalen A.G.J. van

Citation
Doornmalen, A. G. J. van. (2017, October 12). *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/56323

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/56323

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/56323 holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Doornmalen A.G.J. van
Title: De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca.1400)
Date: 2017-10-12

5 De Herlaars, huizen als symbolen van macht en prestige

5.1 Inleiding

Het uitgangspunt binnen de (kastelen)literatuur is algemeen: de adellijke huizen vormden een essentieel onderdeel van het adellijk bezit en waren een manifestatie van het vermogen en het aanzien van de bouwheer. Mekking & Helten stellen dat het bereiken van een maatschappelijke machtspositie 'altijd' vergezeld gaat met de vraag naar een adequate materiële expressie daarvan in een bijpassend gebouw.[1239] Tot de attributen van die expressie behoren vooral het bouwconcept, de gebruikte materialen en de stijl waarin de bouwvorm gestalte krijgt. Naast een plaats voor de functionele eigenschappen van een residentie bezat een adellijk huis dus óók een symbolische functie van macht, invloed en prestige. Het gebouw stond als een maat voor het zelfbewustzijn van zijn bezitters.[1240] De opdrachtgever liet met de mogelijke middelen die hij ter beschikking had, financieel, technisch, enz. een huis (ver)bouwen. Hoe hoger hij op de sociale ladder stond, des te meer moest dat door het huis gemanifesteerd worden.[1241] Hupperetz schrijft dat het huis 'het decor voor de adellijke levenswijze' was. [1242] Het huis was niet alleen een decor voor de adel, maar ook een element van de adellijke levenswijze. Is het dan niet vreemd dat kastelen zelden beschreven worden in relatie tot het maatschappelijk vermogen van de bouwheer of de bewoners? Of, omgekeerd, waarom ontbreken (goede) beschrijvingen van de huizen in de adelsonderzoeken?

Ondanks de algemene instemming in de (internationale) literatuur dat de architectuur van een kasteel de weerslag was van de status van de bewoner, is het opvallend dat er in diezelfde literatuur een classificatie om die te toetsen of te beschrijven volledig ontbreekt. Er is één uitzondering: de chrono-typologie van Janssen. Janssen weet de bouwkundige chrono-typologische ontwikkeling van de gerealiseerde bouwconcepten van *nieuw* gebouwde kastelen in de Nederlanden in een schema te plaatsen (Bijlage 2).[1243] Hij classificeert verschillende kasteeltypen op basis van het bouwconcept en brengt die met de status van de bouwheer en de bouwperiode in een duidelijk overzicht samen.

Het doel van dit hoofdstuk is te verifiëren of er een relatie bestaat tussen de oorspronkelijke bouwconcepten van de huizen van de Herlaars en hun maatschappelijk vermogen. Het huis dient als een bron voor het beschrijven en toetsen van dat vermogen. Wélke huizen de Herlaars tot in de 14de eeuw bezaten is genoegzaam bekend, maar hoe die huizen er toen uitzagen is minder evident. Het reconstrueren van de huizen heeft alleen kans van slagen bij een zo grondig mogelijke analyse van de bouwgeschiedenis, wat helaas niet voor alle huizen mogelijk is. Het kasteel Ammersoyen is wat dat betreft een gunstige uitzondering.

Er zijn duidelijke morfologische verschillen tussen de eigen huizen, de beleende huizen en de huizen in een in leen gegeven ambachtsheerlijkheid. Op de bouw van de laatste twee categorieën had de leenheer geen invloed. Een leenman was namelijk vrij om ter bescherming van zijn gebied een kasteel te bouwen, mits het

[1239] Mekking & Helten 2007, 122. Die visie wordt gesteund door Duitse onderzoekers zoals: Albrecht 1995; Biller 1998; Biller & Grossmann 2002 en Zeune 1997.
[1240] Janssen 1992, 8-9; Janssen & Hupperetz 2005, 44.
[1241] Renaud, Olde Meierink, Vogelzang en Vervaart 1995, 17.
[1242] Hupperetz 2005, 61.
[1243] Janssen 1996, 17-18. Janssen pakt die opzet samen als, 'een geschiedenis van gerealiseerde bouwconcepten.' (Janssen & Landewé 2009, 8).

geen bedreiging vormde voor de leenheer. Tenzij de leenman zijn leenheer imiteerde en daartoe ook over de financiële middelen kon beschikken, leidde dat tot verschillende bouwwerken. Aangezien het maatschappelijk vermogen van de Herlaars enigszins verschillend was kan ook de vraag gesteld worden of de (veronderstelde) morfologische verschillen niet alleen zichtbaar zijn voor de sociaal te onderscheiden groeperingen maar wellicht ook binnen de groep zelf? Juist het controleren daarvan, nog wel binnen één geslacht, voegt iets toe aan het kastelenonderzoek in het algemeen. Daarnaast geldt ook hier, zoals in de voorgaande hoofdstukken, de vraag naar de invloed van verwantschap en netwerken. Zijn er aanwijzingen van beïnvloeding op een concreet bouwconcept, en zo ja, waaruit blijkt dat dan?

Van het kasteel Ammersoyen zijn in tegenstelling tot de andere huizen voldoende bouwhistorische gegevens beschikbaar om een acceptabele reconstructie te maken van het oorspronkelijke huis. Van dat kasteel is dan ook niet alleen het bouwconcept onderwerp van deze studie, maar ook de bouwvorm. Het bouwconcept behelst het idee, de typologie; de bouwvorm is daarvan het uiteindelijke morfologische resultaat. Naast een reconstructie van de 14de-eeuwse morfologie zijn ook de sociale en militaire aspecten van de ruimten en het benaderen van die ruimten meegenomen in de beschouwing. Ook dat kan bijdragen tot het antwoord op de vragen waar dit onderzoek aanvankelijk mee begon: wanneer is kasteel Ammersoyen gebouwd en was een Herlaar de bouwheer?

Het begrip kasteel

Een goed begrip van het fenomeen ‘kasteel’ of ‘huis’ is voor dit hoofdstuk essentieel. Vele auteurs nemen voetstoots aan dat de begrippen ‘kasteel’, ‘slot’ en ‘burcht’ synoniemen zijn. Volgens Frankewitz is dat ten dele waar, hij ziet nuanceverschillen.[1244] Die nuances laten zich echter moeilijk vastleggen. Feitelijk hanteerde men in de middeleeuwen zelf verschillende begrippen voor gebouwen die nu als kasteel omschreven worden.[1245] Janssen heeft het belang van begripsvorming als thema opgenomen in zijn oratie *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object*.[1246] Zijn onderzoek toont aan dat de definities van het begrip kasteel in de literatuur weliswaar verschillen, maar dat er over de inhoud wel consensus is. Bij de variaties in de door historici gehanteerde definities komen enkele hoofdelementen steevast terug. Het zijn de begrippen: heer, residentie, feodaliteit, en defensie. Door het samenvoegen van die begrippen tot één geheel ontstaat de volgende omschrijving:

> Het kasteel is de versterkte residentie van een heer; het verschijnsel is onverbrekelijk verbonden met de feodale maatschappijvorm, zoals die in de middeleeuwen in Europa voorkwam. Als versterking is het een private defensieve structuur, die door een heer en zijn familie met enige dienaren en vazallen wordt bewoond en kan worden verdedigd. Het kasteel moet onderscheiden worden van communale, meestal van het centrale gezag uitgaande versterkingen.[1247]

Deze definitie heeft méér dan alleen het voordeel van een kernachtige samenvatting van een variatie aan beelden en voorwaarden van het begrip kasteel. Door de verschillende hoofdelementen in één definitie te plaatsen toont Janssen ook het nadeel van die begrippen aan. Het strikt hanteren van de genoemde elementen beperkt de begripsbepaling.[1248] Daarom betoogt Janssen het begrip kasteel alleen te gebruiken voor een gebouw dat aan bepaalde minimum voorwaarden voldoet. Het betreft de functionele criteria die de

[1244] Frankewitz 1996, 77-96.
[1245] Goodall 2011, 4.
[1246] Janssen 1992.
[1247] Janssen 1992, 7.
[1248] Janssen 1992, 7-9; Janssen 1996, 14-15.

middeleeuwer zelf hanteerde, namelijk bewoning en verdediging. Een middeleeuws kasteel verschafte een bewoonbaar en verdedigbaar onderkomen voor een beperkte groep personen. Die groep kon variëren van een familie met enige dienaren tot een garnizoen. De nadruk op de twee hoofdelementen, bewoning en versterking, kon sterk verschillen. De consequentie daarvan is dat daardoor de morfologie van de bouwwerken uiteen loopt. Was de focus van het gebouw gericht op verdediging of bescherming dan werd een ander kasteel gebouwd dan daar waar het wonen en/of de representativiteit centraal stond. Door de komst van nieuwe wapens en technieken in de 15de eeuw verloor het kasteel de verdedigende functie, maar militaire elementen bleven als vorm nog wel de architectuur bepalen. Ook lang na de 15de eeuw gebruikten de bouwheren militaire elementen, die hadden slechts een decoratieve functie.[1249]

Bronnen voor het kastelenonderzoek

Met uitzondering van kasteel Ammersoyen heeft geen enkel huis van de Herlaars de tand des tijds bovengronds doorstaan. Daardoor is van Ammersoyen, gesteund met gegevens van de restauratie, een reconstructie van de 14de-eeuwse situatie mogelijk. De reconstructie van de andere huizen die de Herlaars bezaten of bewoonden lukt vrijwel niet, er zijn alleen historische bronnen beschikbaar. Het komt aan op schaarse schriftelijke vermeldingen, kasteeltekeningen, cartografisch materiaal en verslagen van archeologisch/bouwhistorisch onderzoek. De gegevens van die bronnen kunnen nooit een volledig morfologisch beeld van een huis geven. Daarbij komt dat ook die bronnen niet voor alle huizen beschikbaar zijn. Door die beperkingen kan een reconstructie louter op basis daarvan slechts leiden tot een hypothetische voorstelling van het bouwconcept van het huis, soms aangevuld met morfologische aspecten.

De schriftelijke gegevens betreffen vooral noteringen van overdracht van het huis, hetzij als leen hetzij als allodiaal vrij goed. In dergelijke overdrachten verwijst de oorkonder naar het gebouw als object, bij uitzondering gevolgd door een (zeer) beperkte omschrijving daarvan. Dat geldt niet alleen voor de akten, maar ook voor de leenboeken en in wat mindere mate voor de kronieken. Die vermeldingen geven wel een betrouwbare datering van het bestaan van het huis.

Slechts in een enkel geval is archeologisch en/of bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. De morfologische restanten van de huizen, zo die er nog zijn, bevinden zich vooral onder het huidige maaiveld. Daardoor is bouwhistorisch onderzoek vrijwel niet mogelijk en kan er behoudens vondsten weinig gezegd worden over de gebruikte bouwmaterialen van de huizen, de samenstellende delen en/of de constructies. Er kan dan wel een beroep gedaan worden op archeologisch onderzoek.[1250] Op de terreinen van enkele van de huizen die de Herlaars bewoonden of lieten bouwen zijn (deel)opgravingen uitgevoerd.[1251] De resultaten daarvan geven (nauwgezette) informatie over (een deel van) de funderingen van de muren en het materiaalgebruik onder het huidige maaiveld. In het gunstigste geval leidt dat tot een reconstructie van een grondplan met vermoedelijke bouwfasen, maar zelfs dat is door beperkingen tijdens het archeologisch onderzoek niet altijd mogelijk. Vaak hebben de onderzoekers slechts toegang tot een deel van het terrein waardoor geen totaalbeeld van het complex kan ontstaan. Overigens betreffen de gegevens van het archeologisch onderzoek per definitie een deel van het totaal.

Naast gegevens uit archeologisch/bouwhistorisch onderzoek van bouwresten kunnen ook (kasteel)tekeningen of schilderijen gebruikt worden om een beeld van de morfologie van een huis te krijgen.

[1249] Goodall definieert het begrip kasteel daarom als volgt: 'a castle is the residence of a lord made imposing through the architectural trappings of fortification' (Goodall 2011, 6).

[1250] Zie voor de meest recente status (2006-2008) van het kastelenonderzoek in Nederland, Janssen 2008, 237-251

[1251] De restanten van de huizen van Herlaar, Poederoyen, Bokhoven en Empel-Meerwijk zijn (deels) opgegraven. Er is summier archeologisch onderzoek gedaan in Ameide en Zuilichem.

Het genre van de kasteeltekeningen kwam in de 16de eeuw met dat van de topografische tekeningen en prenten tot ontwikkeling.[1252] Door de kasteeltekeningen is de vorm van vele kastelen en huizen vanaf de 17de eeuw enigszins bekend. Dat geldt ook voor die waarvan andere informatie verloren is gegaan of waar nog geen archeologisch onderzoek naar gedaan is. Echter de tekeningen tonen altijd een momentopname vanuit één bepaald gezichtspunt. Bovendien suggereren de tekeningen een nauwkeurigheid die er niet altijd was, niet alle tekeningen zijn even betrouwbaar en bruikbaar. Verschillende tekenaars lieten (bewust) details weg of voegden die zelf toe. Bovendien kan een tekening het resultaat zijn van eigen waarneming, deze is dan zo gezegd 'naar het leven' gemaakt. Het kan echter ook een kopie betreffen, nagetekend naar een andere, soms oudere, prent of tekening. De tekeningen van een bepaald huis kunnen daardoor onderling afwijken, zelfs als die in dezelfde periode gemaakt zijn.

De mate van betrouwbaarheid van de verschillende tekenaars, dat varieert van zeer degelijk en nauwgezet tot onbetrouwbaar, staat door het archeologische en bouwhistorische kastelenonderzoek redelijk vast. Zo is geconstateerd dat de kasteeltekeningen van Roelant Roghman (1627-1692) accuraat en zeer getrouw getekend zijn. Diens kasteeltekeningen uit het midden van de 17de eeuw gelden dan ook als een hoogtepunt in het genre.[1253] Ten opzichte van hem zijn vrijwel alle andere tekenaars minder betrouwbaar. Jacobus Stellingwerf (1667-1727) tekende een groot aantal kastelen, maar hij was geen tekenaar van beroep. Hij was een kopiist, die natekende wat hem voorgelegd werd. Ook Abraham Rademaker (1676-1735) kopieerde kasteeltekeningen. Hij tekende kastelen die vervallen of gesloopt waren, waarvoor hij dan vroegere afbeeldingen gebruikte. Zelfs bij tekeningen 'naar het leven' nam hij toch ook door anderen vervaardigde afbeeldingen als uitgangspunt.[1254] Albert de Haen (1707-1748) tekende prenten naar oudere voorbeelden uit de 15de en 16de eeuw, maar eveneens ook vanuit het veld. Hendrik Spilman (1721-1784), wiens etsen vaak gebruikt worden, was geen tekenaar maar een graveur en een leerling van De Haen. Hoewel hij zelf ook tekende, graveerde hij vooral werken van Jan de Beijer (1703-1780), die incidenteel kopieerde, en Cornelis Pronk (1692-1751). Beiden waren evenals De Haen topografische tekenaars, voor wie het kasteelportret slechts een onderdeel van het oeuvre was. De Beijer was exacter dan De Haen, Pronk en De Beijer zijn in het algemeen zeer betrouwbaar.

Het bouwconcept van een huis veranderde minder snel dan de bouwvorm. Met behulp van de genoemde soorten van bronnen is hieronder getracht de oorspronkelijke 14de-eeuwse bouwconcepten van de huizen van de Herlaars te reconstrueren. De chrono-typologische classificatie van Janssen kan dan gebruikt worden om op basis van het herleide bouwconcept een indicatie van de statuur van de opdrachtgever te krijgen. De opzet van dit deel is als volgt: eerst wordt het allodiaal huizenbezit van de heren van Herlaar beschreven. Het betreft de huizen Oud-Herlaar, Nieuw-Herlaar en De (Grote) Ruwenberg. Oud-Herlaar was het eigen domicilie, Nieuw-Herlaar en De Ruwenberg waren beleend. Daarna komt het huizenbezit van de heer van Ameide aan bod, Ameide en het leenbezit in Zuilichem en Ochten, gevolgd door de huizen in de hoge heerlijkheden Bokhoven, Empel-Meerwijk en Poederoyen. De reconstructie van het huis Ammersoyen sluit het deel van het eigen bezit af. Daarna volgt een kort overzicht van de huizen in de heerlijkheden waarvan de ambachtsheerlijkheid een leen van Ameide was, maar de huizen niet. (afb. 33).

[1252] Zie Löffler 2005; Klapwijk 1982, 28-40.
[1253] Kloek 1990, 77; Löffler 2005, 20.
[1254] Dumas (red.) 2006, 63; Löffler 2005, 25.

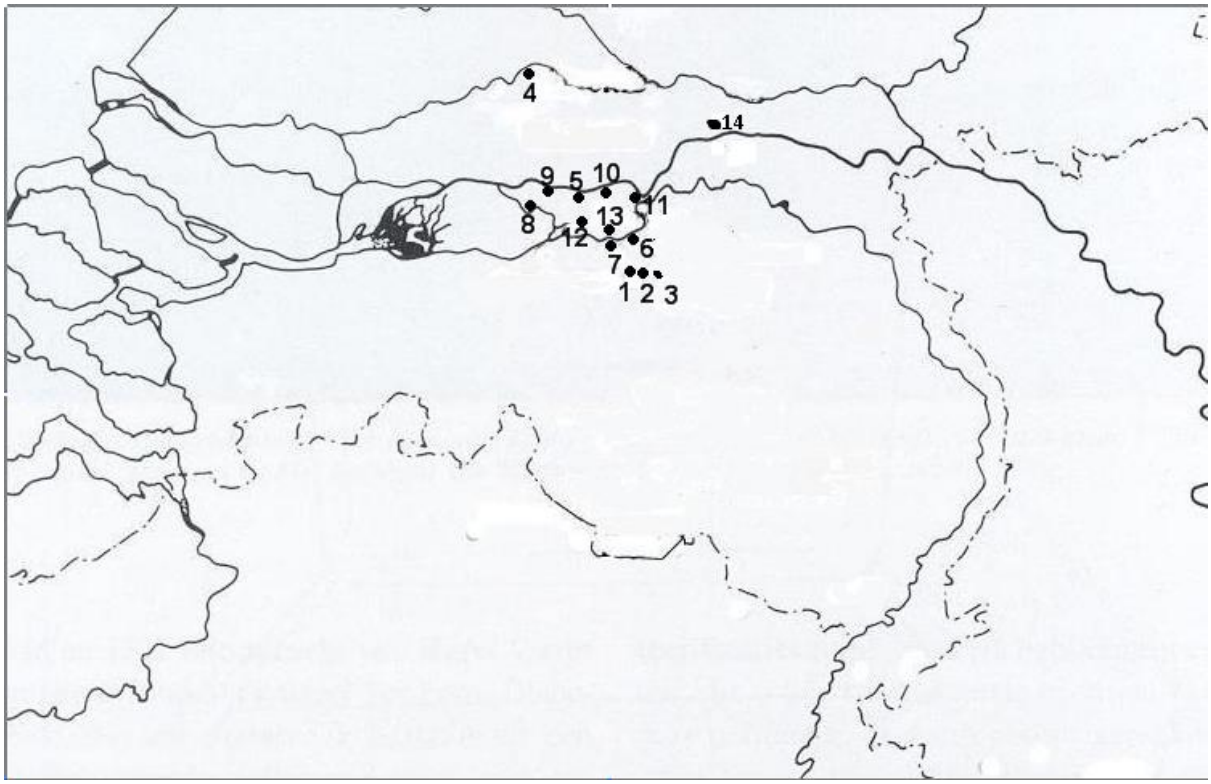

Afb. 33: Topografisch overzicht van huizen in de heerlijkheden van Van Herlaar

*(**Huis** eigen bezit van Van Herlaar/<u>huis</u> in heerlijkheid waar Van Herlaar leenheer was van het gerecht, maar niet van het huis)*

(Tekening: auteur)

*1 = Oud-Herlaar (**huis** & heerlijkheid)*
*2 = Nieuw-Herlaar (**huis**)*
*3 = De (Grote)Ruwenberg (**huis**)*(Herlaar)
*4 = Ameide (**huis** & heerlijkheid)*
*5 = Zuilichem (**huis** & dag. heerlijkheid)*
*6 = Empel-Meerwijk (**huis** & heerlijkheid)*
*7 = Bokhoven (**huis?** & heerlijkheid)*
*8 = Poederoyen (**huis** & heerlijkheid)*
9 = Brakel <u>huis</u>/dag. heerlijkheid)
10 = Gameren (<u>huis</u>/dag. heerlijkheid)
11 = Rossum (<u>huis</u>/dag. heerlijkheid)
12 = Delwijnen (<u>huis</u>/dag. heerlijkheid)
*13 = Ammersoyen /Well (**huis** & heerlijkheid)*
14 = Appelenburg (<u>huis</u>)(Ochten)

5.2 Heren van Herlaar, het huizenbezit

5.2.1 Het kasteel Oud-Herlaar

Afb. 34: Oud-Herlaar anno 2008 en kadastrale minuut 1811-1832

(Bron: Google Earth, Kadastrale minuutplan 1811-1832 Sint Michielsgestel, Sectie A, blad 1)

Ondanks de 11de-eeuwse vermeldingen van de Herlaars in oorkonden dateert de eerste schriftelijke bevestiging van het *huis* Herlaar uit de 14de eeuw. Het betreft de notitie van de verkoop in 1315 Met uitzondering van het verhoogde woonplatform dat nog ruim boven het maaiveld van de omgeving uittorent zijn er op locatie geen bovengrondse restanten van het voormalige kasteel. Tot in de 19de eeuw was de verhoging omgeven door een gracht verbonden met het riviertje De Dommel (afb. 34). De gracht die de ronde vorm van het platform zo markeerde, is daarna gedempt en daardoor in het landschap nu vrijwel onherkenbaar opgenomen. Op het platform van ongeveer 35-40 meter doorsnede staat nog een (oude) boerderij met een bijgebouw. Beide bouwwerken hebben wat merkwaardige afgeschuinde vormen (afb. 35). De contouren van de twee gebouwen komen enigszins overeen met de tekening op het kadastrale minuutplan anno 1832.

De gebouwen betreffen niet de bovengrondse restanten van het huis Oud-Herlaar. Dat is in 1736 gesloopt. Wat resteerde of daarna gebouwd is brandde in 1801 voor een groot deel af. De oude bakstenen zijn hergebruikt om er weer een boerderij van te bouwen. Het metselwerk van de boerderij en het bijgebouw is aan de buitenzijde vrijwel onherkenbaar verstopt achter een dikke laag pleisterwerk en verf. Daar waar het metselwerk zichtbaar is, blijken de bakstenen van uiteenlopend formaat. De diverse formaten zijn volstrekt willekeurig verwerkt en in de onderste lagen is van enig verband geen sprake. Het dateren van het muurwerk boven het maaiveld is daardoor niet meer mogelijk. Gezien de huidige vorm is het wel aannemelijk dat het huis herbouwd is op (een deel van) de oorspronkelijke fundering. Dat er onder het maaiveld nog (veel) restmateriaal schuilt, bleek tijdens het onderzoek van BAAC. Vanwege een sanering in 2015 werd dat

onderzoeksbureau ingeschakeld voor een bouwhistorische opname en een inventariserend veldonderzoek.[1255] Dat leverde waardevolle gegevens op. De informatie over het huis is in de literatuur uitermate gering.[1256] Het (beperkt) archeologisch/ bouwhistorisch onderzoek en de 18de-eeuwse kasteeltekeningen van het latere kasteel tonen echter voldoende elementen om aan te nemen dat Oud-Herlaar een vroege burcht betreft.

Afb. 35: Deel van Oud-Herlaar situatie 2008

(Foto: auteur)

Afbeeldingen en kaartmateriaal van Oud-Herlaar

Een van de oudste afbeeldingen van het kasteel Oud-Herlaar betreft een schilderij (1631) van Pauwels van Hillegaert (1596-1640), waarop hij Frederik Hendrik bij het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 portretteert.[1257] Het schilderij toont het kasteel gezien van grote afstand. Van Oud-Herlaar zijn daarnaast verschillende kasteeltekeningen bekend, waaronder een van de hand van Croes (afb. 36) en een van De Haen (afb. 37).[1258] Daarnaast bestaan er twee etsen van Spilman.[1259] De etsen tonen het huis vanuit verschillende hoeken, Noordoost (afb. 38) en Noordwest (afb. 39), en zijn getekend vanuit kikkerperspectief. Op de etsen torent het object boven de tekenaar uit en is de horizon laag in de tekening. De tekenaar is niet bekend. Dat Spilman het kasteel zelf niet gezien heeft, blijkt uit de gravure die door hem 'Nieuw-Herlaar' genaamd is, maar overduidelijk het kasteel Oud-Herlaar betreft (afb. 40).[1260] De gravure is niettemin wel betrouwbaar. De tekenaar heeft het gebouw waarschijnlijk 'naar het leven' afgebeeld, aan de binnenpleinzijde is namelijk de traptoren te zien. Die toren is bekend van een 18de-eeuwse plattegrond, maar niet van andere tekeningen.

[1255] Mooren & Kalisvaart 2016.
[1256] Zie Becx e.a. 1999, 112-115; Hendriks 1981, 3-18; Spierings 1976a, 85-101; Spierings 1976b, 135-140; Spierings 1977a, 105-113; Van Oirschot 1981, 57-60.
[1257] Verhees & Vos 2005, 25.
[1258] Le Roy 1709. Gravure is van de hand van J. van Croes; Voor De Haen: TBC, S 62.6 / 820.22 Herl oud (4).
[1259] TBC, S 62.6 / 820.11 Herl oud (6) en Herl oud (10); Sasse van Ysselt 1921, nr. 56-57.
[1260] TBC, S 62.6 / 820.11 Herl oud (5).

Tot de bronnen zijn ook een plattegrond en enkele topografische kaarten uit het tweede kwart van de 18de eeuw te rekenen. Het huis behoorde in die periode tot het bezit van de markies van Bergen op Zoom, Karel Theodoor van Palts-Sulzbach (1728-1799). Die liet zijn bezit in kaart brengen. In februari 1737 tekende cartograaf Adan vrijwel gelijktijdig twee kaarten van de heerlijkheid Herlaar. Op één kaart geeft Adan het kasteel in vogelvluchtperspectief weer. Daarop is een rondlopende weermuur annex bouwwerk duidelijk zichtbaar is.[1261] (afb. 41) Al wekt die tekening niet de indruk, het huis was toen al zodanig vervallen dat de markies het in 1736 voor sloop liet aanbesteden.[1262] Ten behoeve van de sloop tekende Hendrick van der Beck in 1735 in opdracht van de markies van Bergen op Zoom een 'Plan van het casteel van Oud-Herlaer'.[1263] (afb. 42) Het 'plan' lijkt vanwege de detaillering en de bijgevoegde maatverdeling in voeten betrouwbaar.[1264] De plattegrond en de afmetingen komen echter slechts deels met de kasteeltekeningen en de opgravingsplattegrond overeen.[1265] Vooral de afmetingen en muurdikten op de plattegrond wijken af van de werkelijke maten. Ook de afmeting zoals die vermeld staan in de aanbesteding van de sloop zijn niet gelijk aan die van het 'plan'.[1266] Het 'plan' geeft wel de indeling en het muurwerk goed weer.[1267] Beck's tekening van de plattegrond van het huis geeft enkele details weer die niet via de bekende tekeningen of de opgravingsplattegrond te achterhalen zijn.

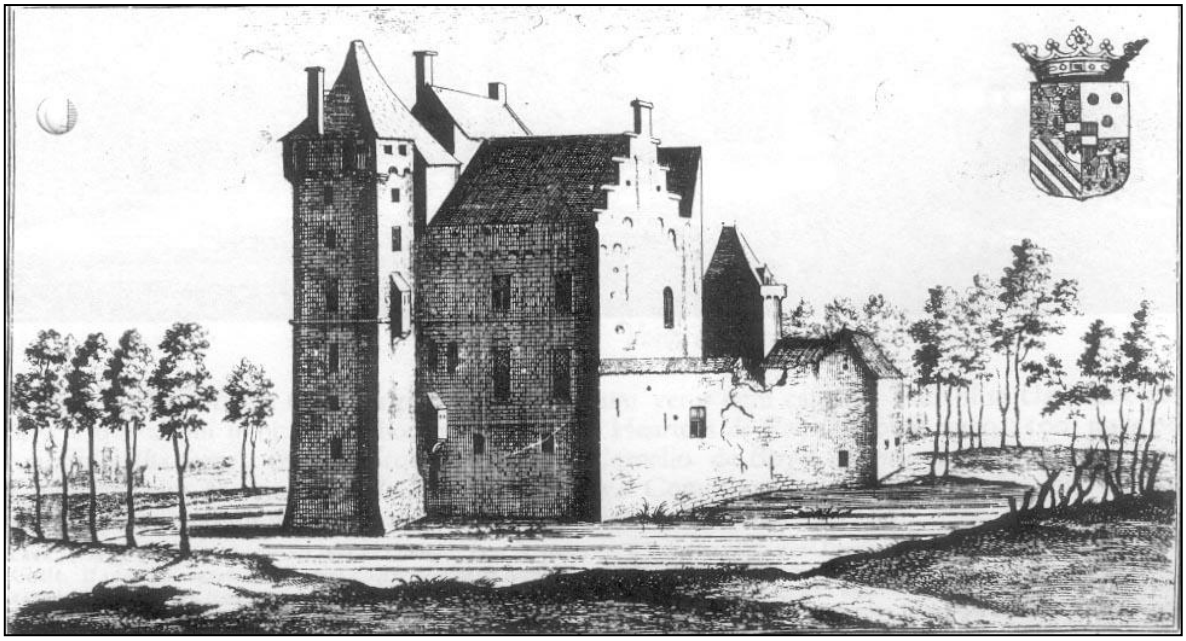

Afb. 36: Tekening huis Oud-Herlaar, J. van Croes

(Bron: Le Roy 1709)

[1261] BHIC, toegang 343, Leen en laatgerechten 1463-1895, inv. nr. 2047, 1737 (22-02).
[1262] Spierings 1976a, 97. Op 20 augustus 1736 vond de aanbesteding voor de afbraak plaats.
[1263] WBA, ARR-D 385 (november 1735).
[1264] De lengte van een voet kan per locatie verschillen, hier is de maat van een Bossche voet, 28,7 centimeter aangehouden. Die gold ook in St. Michielsgestel. Verhoeff 1983, 36,73.
[1265] Zie voor een positionering van het 'Plan van het casteel van Oud-Herlaer' op de gevonden muurrestanten, Mooren & Kalisvaart 2016, 34. De huidige bebouwing volgt niet de lijnen van het plan.
[1266] WBA, Archief van de raad- en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom (1289-1795), inv.nr. 2711.
[1267] Mooren & Kalisvaart 2016, 39-40.

Afb. 37: Tekening huis Oud-Herlaar, A. De Haen

(Bron: TBC, S 62.6/820.22 Herl oud (4) Pen en penseel tekening in bruin)

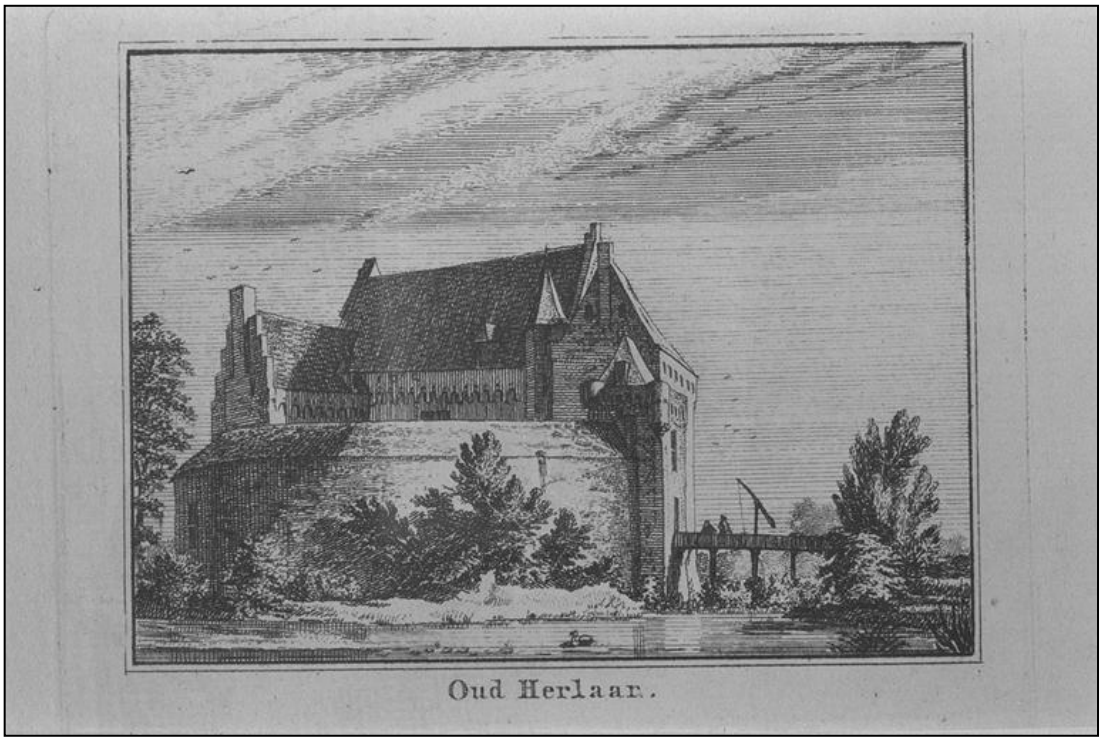

Afb. 38: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman

(Noordoost, Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl oud (6) ets)

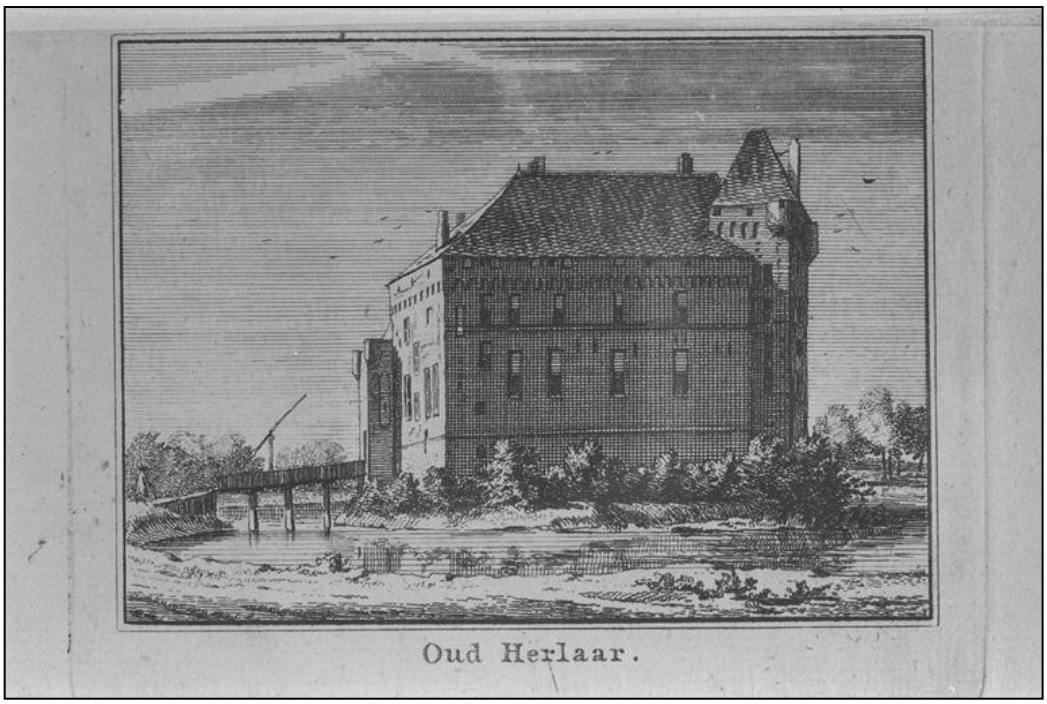

Afb. 39: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman

(Noordwest, Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl oud (5) ets)

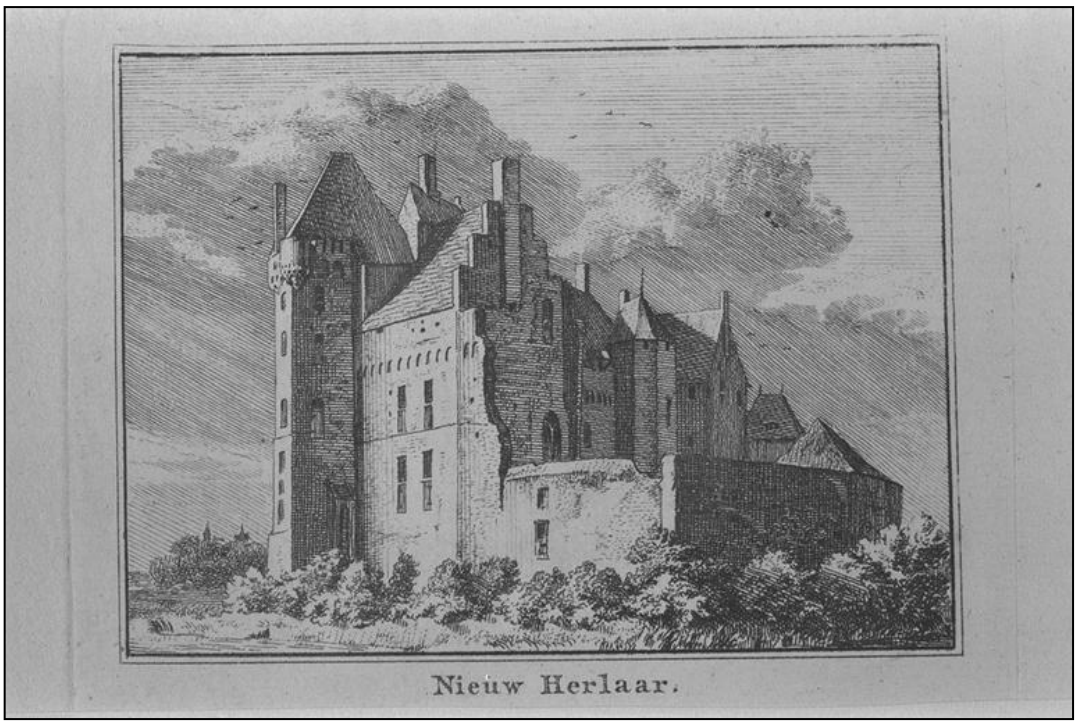

Afb. 40: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman

(De tekst noemt het huis abusievelijk Nieuw-Herlaar, Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl oud (10) ets)

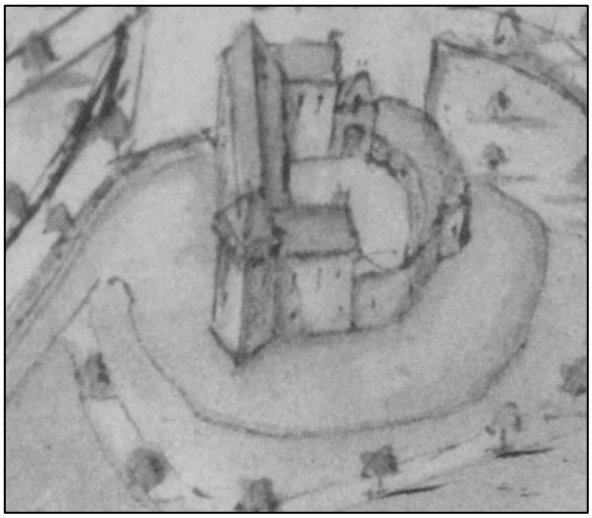

Afb. 41: Tekening huis Oud-Herlaar op detail kaart 1737, P.J. Adan

(Bron: BHIC, toegang 343: inv. nr. 2047 (22-02-1737)

De tekening is sterk vergroot

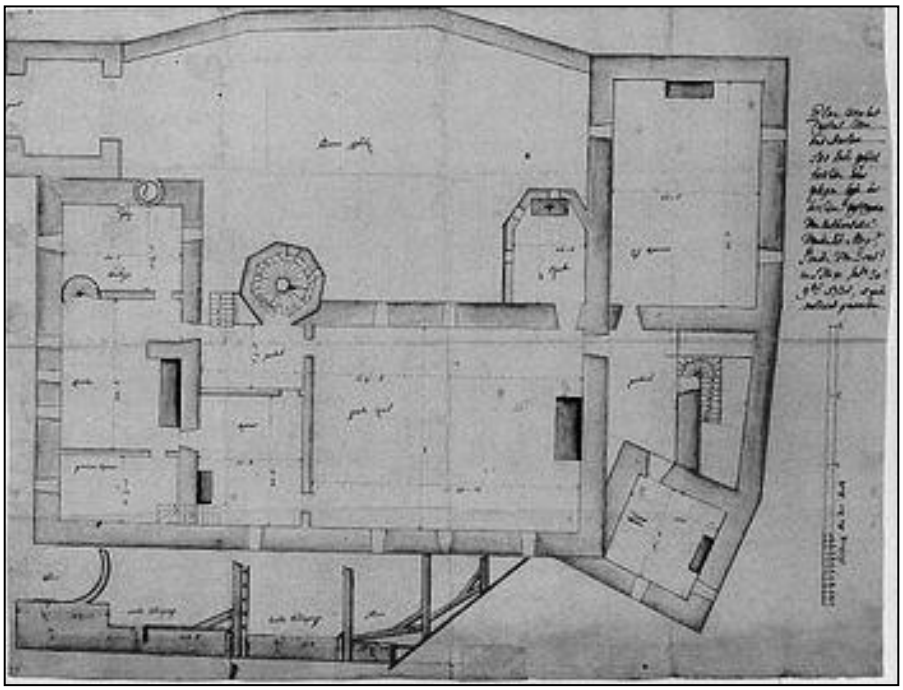

Afb. 42: Tekening plattegrond Oud-Herlaar 1735, H. van der Beck

Noord = links. De weergave aan de onderzijde betreft een dwarsdoorsnede van het muurwerk

(Bron: WBA, ARR-D 385 (november 1735)

Reconstructie van het (17de-eeuwse) gebouw Oud-Herlaar.

De toegang tot het 17de-eeuwse kasteel bestond uit een eenvoudige houten ophaalbrug. (afb. 38 / 39) Het poortgebouw (zie afb. 43-A) was gericht op het noorden. Boven de poort was een verdieping. De hoeken van het gebouw waren aan de brugzijde ter hoogte van de daklijn voorzien van arkeltorentjes. De kapconstructie bestond uit een schilddak met een korte noklijn. De kap viel binnen de muur. Aan de oostzijde was vanuit het dak een toegang tot op de muur van het poortgebouw. Het binnenplein was omgeven door de hoofdgebouwen en een karakteristieke, enigszins rondlopende weermuur (zie afb. 43-B).

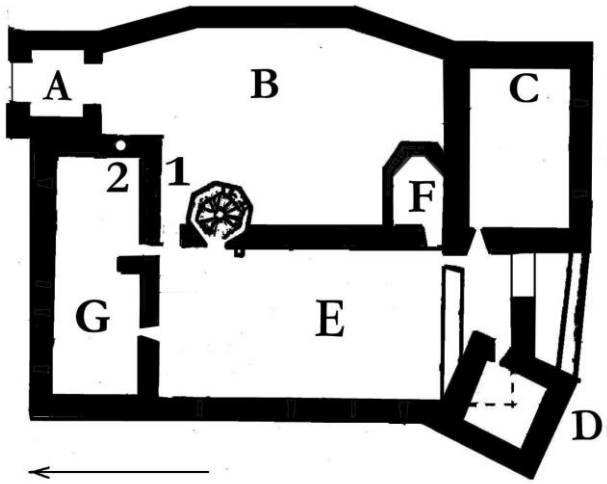

Afb. 43: Tekening plattegrond Oud-Herlaar

Bron: WBA, ARR-D 385, bewerkt door auteur)

A= poortgebouw; B=bebouwing in ronde muur; C=woonblok; D=overhoekse toren; E=hoofdgebouw; F=kapel; G=woonblok.

1= hoofdingang bij octogonale traptoren; 2= waterput in de muur

Op alle tekeningen is de weermuur voor een deel voorzien van een dak. Op de plattegrond is op het binnenplein echter geen muurwerk te zien, zodat het dak vermoedelijk een overdekte stalling of iets dergelijks betreft. De ringmuur vertoont op verschillende afbeeldingen flinke beschadigingen. De versiering op de woonvleugels in de vorm van een boogfries aan de kroonlijst ontbreekt op de weermuur. De weermuur sloot op de zuidelijke woonvleugel van het kasteel aan. Dat is aan de kant van het riviertje de Dommel. Hoe de weermuur precies liep is merkwaardig genoeg niet duidelijk. De kasteeltekeningen tonen een ronde bolle muur (Spilman, Adan), of een ogenschijnlijk holronde muur (Croes, De Haen). Dat laatste komt enigszins overeen met de plattegrond van Van der Beck, waarop die muur met een knik te zien is. Door de verschillende weergaves is niet te zeggen hoe nu de muur aansloot op het woondeel of het poortgebouw.

De buitenmuur aan de oostzijde van het woondeel was voorzien van een trapgevel. Dit deel van het complex bestond vermoedelijk uit drie of vier niveaus (kelder, begane grond, eerste verdieping en mogelijk een zolder). Het was gebouwd als een eenvoudige rechthoek van (volgens de opmeting van 1737 die dus onbetrouwbaar bleek qua maatvoering) 36 x 23 Bossche voet (10,30 x 6,6 meter) groot. Dit blok is in de latere tekeningen nog herkenbaar als een afzonderlijk deel. Mogelijk was er vanuit de eerste verdieping van dit gebouw een toegang tot de oostelijke weermuur. Het is de vraag of de inpandige toegang aan de oostelijke zijde oorspronkelijk is, en niet een latere doorbraak betreft. Er was dan vanaf het binnenplein geen

directe toegang tot dit deel. 17de-eeuwse bronnen vermelden een 'Perweyskamer'.[1268] Die naam refereert vermoedelijk aan Irmgard van Kleef, de tweede echtgenote van Gerard van Horne, die behalve vrouwe van Herlaar ook vrouwe van Perwijs was. De naam markeert dus een (bestaande?) ruimte ná de verkoop van 1315. De 'Perweyskamer' heeft zeker geen betrekking op de grote zaal, die veel latere bouwelementen bevat. Vermoedelijk verwijst de naam daarom naar een zaal op het eerste niveau, het *niveau noble* in dit zuidelijke oudere(?) woonblok.

Op de zuidwestelijke hoek van het complex stond de vierkante toren, ook wel 'dieventoren' genoemd (zie afb. 43-D). Het vierkante muurwerk van de toren was volgens opgaaf van de opmeting 22 Bossche voet lang (6,3 meter). De plaatsing van de toren is op de verschillende kasteeltekeningen niet gelijk. Zo geven de tekeningen van Croes en De Haen deze haaks op de woonvleugel weer, wat niet overeenkomt met de plattegrond (Van der Beck) en de twee etsen van Spilman, waarop de toren overhoeks is geplaatst. Afhankelijk van de plaatsing van de toren is ook de dakconstructie van het hoofdgebouw afwijkend. De toren was voorzien van een uitgekraagd gemak en een schoorsteen en had op elk niveau drie vensters. Die vensters waren kleiner dan die van het hoofdgebouw. Het bovenste deel van de toren was uitgekraagd en voorzien van kantelen. Het schilddak viel over de torenmuur heen. Op de hoeken was de toren voorzien van arkeltorentjes. De toren was direct verbonden met het hoofdgebouw.

In de hoofdvleugel is volgens de plattegrond van Van der Beck, de zaal opgetrokken tussen de (latere) keuken aan de poortzijde (zie afb. 43-G) en de genoemde overhoekse toren. De lengte van de westelijke muur, ook wel de 'eyndelingse' muur genoemd, is 88 Bossche voet (25,25 meter). Aan de binnenpleinzijde van de hoofdvleugel was een (16de-eeuwse?) achthoekige traptoren aanwezig. De hoofdingang tot de zaal lag naast de veelhoekige traptoren (zie afb. 43-1). De entree vanaf het binnenplein naar de grote zaal verliep via een trap met zes treden. De hoogte van de optrede is niet bekend, maar als 20 centimeter als gemiddelde wordt genomen was de hoogte van de vloer van de grote zaal ongeveer 1,2 meter boven het niveau van het binnenplein gelegen. Onder de zaal was een kelder. Volgens de tekening van Van der Beck bestond het uit een tongewelf. Die kelder was zowel vanuit een portaal bij de dieventoren, als vanuit de keukenruimte te bereiken. In de keukenruimte bevond zich in de muur de waterput (zie afb.43-2).

De dunnere binnenmuren in de zaal (zie afb. 42) en de octogonale traptoren duiden mogelijk op een latere (vierde?) bouwfase. Een argument voor een latere bouwfase van dit deel is de merkwaardige constructie van het dak. De toren is op een vreemde wijze in het dak van het hoofdgebouw opgenomen. Een constructie die erop duidt dat het dak van de zaal later als het ware om de toren is gebouwd. Het hoofdgebouw van het complex was voorzien van kloosterkozijnen, hoge enkelvoudige vensters met een tussendorpel. Op de verschillende tekeningen zijn geen ontlastingsbogen boven de ramen zichtbaar. Wel lijkt er over het hele huis ter hoogte van de bel-etage een waterlijst aangebracht. Aan de dakrand bevond zich een uitkraging of boogfries. Ook hier stak het dak over de muurrand heen. De korte noordzijde van het hoofdgebouw was vast verbonden met het poortgebouw. Specifieke defensieve bouwelementen, bijvoorbeeld in de vorm van schietgaten in de muren, ontbreken. Door de arkeltorentjes lijkt het huis weerbaar, maar zeer waarschijnlijk waren dat sierelementen en geen restanten van daadwerkelijke defensief bedoelde militaire onderdelen.

Van der Beck heeft aan de plattegrond van het huis ook een detailtekening van het opgaande muurwerk (van de westvleugel) toegevoegd. De keldermuur is volgens het 'plan' erg dik, namelijk 9,5 Bossche voet (2,7 meter). Direct op het bovengrondse niveau werd dat teruggebracht tot de helft, 4,5 Bossche voet (1,3 meter). In de bouwwereld omschrijft men dat als het verjongen van het metselwerk, maar het kan ook zijn dat we hier te maken hebben met een latere bouwfase van opgaand werk. Hoe het ook zij, de muur heeft per niveau een verjonging, vanaf de kelderverdieping tot het dak (drie verdiepingen) valt de muurdikte terug.

[1268] Spierings 1976a, 99. De naam dateert uit 1617.

Om misverstand te voorkomen, op zolderniveau is de muur nog altijd 3,5 Bossche voet dik (1,0 meter). De kelder was inclusief het gewelf erg hoog, ruim 4 meter.[1269] De grote zaal was 22 Bossche voet (6,35 meter) hoog, 60,5 Bossche voet lang (17,4 meter) (tot aan de binnenmuur) en 32 Bossche voet (9,2 meter) breed. De verdieping boven de zaal had nog altijd de niet geringe hoogte van 17 Bossche voet (4,8 meter). De muurhoogte op de zolder was 8 Bossche voet (2,3 meter), maar de hoogte tot aan de nok van het dak gemeten vanaf de zoldering was bijna 17 Bossche voet (5 meter). De vleugel bestond dus uit vier niveaus met een totale hoogte van 69 Bossche voet, zijnde ongeveer 20 meter.

De muurdoorsnede op de tekening van Van der Beck (zie afb. 42 aan de onderzijde) geeft ook informatie over de constructie van de verschillende etages. De verdiepingen bestonden uit balklagen. De constructie van de balkenlaag in de zaal lijkt die van een samengestelde balklaag met volledig houtskelet. Op de tekening zijn de moerbalk en de kinderbalken tussen het eerste en tweede niveau aangegeven. De oudste voorbeelden van een dergelijke constructie dateren uit het einde van de 13de eeuw, maar dat type opbouw was vooral vanaf de 15de eeuw tot het midden van de 17de eeuw in gebruik.[1270] De vloer van de zolder bestond uit een enkelvoudige balklaag met korbeels. De kapconstructie op de tekening wordt gevormd door twee gestapelde jukken. De stijlen van beide jukken stonden schuin. Dergelijke kapconstructies waren vanaf de 14de eeuw in gebruik.[1271]

Tegen de zaal was volgens de plattegrond van 1735 een kapel gebouwd, waarvan de toegang in de zaal gelegen was (zie afb. 43-F). Van die kapel is op de verschillende kasteeltekeningen niets te zien. Het bouwen van een kapel als sacrale ruimte gebeurde vrijwel altijd aan de aanzienlijkste profane ruimte: de zaal. De kapel van Oud-Herlaar was een meerhoekige grote ruimte. De kapel, mogelijk gebouwd in 1540, had het altaar op het oosten, zoals dat in de traditionele kerkbouw gewoon was.[1272] De ruimte is waarschijnlijk maar één bouwniveau hoog geweest. Het dak van de kapel is op de verschillende tekeningen namelijk niet te zien en kwam vermoedelijk niet boven de ronde weermuur uit.

De gegevens van de vloerconstructies en de kapconstructie ondersteunen een bouwperiode ná de 14de eeuw. Er zijn op de kasteeltekeningen verschillende bouwelementen zichtbaar die ook op een 14de- en/of 15de-eeuwse oorsprong, wijzen. Zo geven de arkeltorentjes en de boogfriezen het huis het karakter van één bouwperiode. Overhoekse torens en arkeltorentjes zijn beide karakteristieke bouwelementen voor 14de-eeuwse constructies.[1273] Door die en latere 16de-eeuwse aanpassingen kreeg het kasteel het karakter van een min of meer ovaal omgrachte locatie met een huis bestaande uit drie woonvleugels, een overhoeks uitspringende vierkante toren, een achthoekige traptoren, en (ogenschijnlijk defensieve) elementen ter versiering.

Reconstructie van de bouwgeschiedenis van Oud-Herlaar

Hoogst waarschijnlijk bezaten de Herlaars als *nobiles* in de 11de en 12de eeuw een huis dat paste bij hun maatschappelijke positie. Het huis zal vergelijkbaar zijn geweest met de huizen van de andere leden van de aristocratische groep waarin Van Herlaar zich in de 11de eeuw bevond. Bij de allereerste vermelding van Van Herlaar, de schenking van een domein in Orthen, staat die elite met naam genoemd. Het betreft leden uit de geslachten Van Malsen, Van Meerheim, Van Batenburg, Van Heeswijk, Van Gemert en Van Boxtel. Van

[1269] De hoogte van de kelder is extreem, hetgeen temeer wijst op het feit dat de maatvoering van de tekening niet betrouwbaar is.
[1270] Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 149.
[1271] Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 158.
[1272] Spierings 1981, 49-50.
[1273] Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

nagenoeg alle in de lijst genoteerde heren zijn vroege sporen van behuizingen gevonden.[1274] Het gaat daarbij om versterkte woningen, in de vorm van mottekastelen of vroege zaalbouw residenties. Beide typen waren voor de kleine dynasten tussen circa 1050 en 1250 gebruikelijk.[1275] Het is dus aannemelijk dat er ook in Herlaar een dergelijk vergelijkbaar (motte)kasteel of zaalbouw is geweest. De kenmerkende kunstmatige kasteelheuvel van Oud-Herlaar was groot genoeg voor een toren en/of een zaalbouw en enkele bijgebouwen uit die periode. Het onlangs door BAAC uitgevoerde veldonderzoek ondersteunt die gedachte.[1276] Uit het veldonderzoek blijkt, dat de metershoge ophoging van Oud-Herlaar antropogeen is. De kasteelheuvel, met een dikte van zo'n 3 meter, is vermoedelijk opgebouwd uit meerdere ophoogpakketten.[1277] De oudste kern van de burcht zou dan kunnen bestaan uit een (ingemotte?) toren of zaalbouw, al dan niet van steen, welke is verdwenen in de latere burcht. De motteheuvel was omgeven door een natte gracht. Voor de motte bevond zich waarschijnlijk een lager gelegen voorburcht. De oudste kern is verdwenen in een latere burcht. Ook deze gedachte vindt steun bij het uitgevoerde archeologisch veldwerk. Het is aannemelijk dat de motteheuvel daarbij is uitgevlakt en door een ringmuur werd omgeven.[1278] Daarbij valt te denken aan een polygonaal of veelhoekig kasteel.[1279]

Vanaf het begin van de 13de eeuw, met de opkomst van baksteen als bouwmateriaal, was het polygonale of veelhoekige kasteel voor de adel het overheersende type. De opdrachtgevers van dergelijke kastelen waren landsheren, leden van de hoge adel en aanzienlijke *ministerialen*. Janssen dateert de (nieuw)bouwperiode van die kastelen tussen 1150-1300.[1280] Gezien de statuur van de heren Van Herlaar is het aannemelijk dat de oorspronkelijke burcht later is aangepast/verbouwd tot een dergelijk type kasteel. Ook die gedachte wordt gesteund door het uitgevoerde archeologisch veldwerk van BAAC. Er zijn aanwijzingen die doen vermoeden dat de motteheuvel op een bepaald moment is uitgevlakt en door een ringmuur werd omgeven.[1281] Op de verschillende tekeningen die van het huis Oud-Herlaar bekend zijn, zijn de typerende onderdelen van de klassieke burcht herkenbaar aanwezig: een uitspringend poortgebouw, een zaalbouw, een uitspringende vierkante toren en een enigszins ronde of veelhoekige weermuur. De huidige fundamenten van de ringmuur zouden gezien de gevonden baksteenformaten uit de 13de eeuw kunnen dateren. De dikte van de buitenmuur op kelderniveau (westvleugel), ruim 2,7 meter, geeft een indicatie van de weerbaarheid. Ook de latere verhoging van het oorspronkelijke woonniveau binnen de muren vinden we regelmatig terug bij vergelijkbare complexen.

De bij het onderzoek aangetroffen baksteenformaten duiden op een bouw of verbouw in het eerste kwart van de 14de eeuw.[1282] Het betreft een bouwfase welke te koppelen is aan een historische bron, namelijk de akte van de verkoop van het 'goed' Herlaar in 1315. Wellicht heeft het gebouwencomplex (kort) nadien veranderingen ondergaan, wat dan een volgende grote bouwfase betreft en waarschijnlijk in grote lijnen het getekende complex betreft. Daarin zijn later dan weer allerlei aanpassingen aangebracht. Het complex vormt als bouwwerk één geheel en absorbeert als het ware de oudere elementen die al op de (afgevlakte) motteheuvel aanwezig waren. Van dat complex kan aan de hand van enkele kasteeltekeningen en bronnen wel een beeld gevormd worden.

[1274] Aarts 2007, 47-74; Aarts 2016, 5-31. Zie voor Mottekastelen en vroege zaalbouw, Janssen 1996, 32 e.v.
[1275] Janssen 1996, 32 e.v.
[1276] Mooren & Kalisvaart 2016.
[1277] Mooren & Kalisvaart 2016, 29, 42, 46.
[1278] Vanaf de 14de eeuw is dat echter pas zeker, Mooren & Kalisvaart 2016, 44.
[1279] Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.
[1280] Janssen 1996, 45-56.
[1281] Mooren & Kalisvaart 2016, 18, 44. De aangetroffen muurdelen dateren uit de14de eeuw en later.
[1282] Mooren & Kalisvaart 2016, 44.

Er zijn ook verschillende bouwelementen die op een latere verbouw, dat wil zeggen een bouw met 14de- en/of 15de-eeuwse oorsprong, wijzen. Zo geven de op oude afbeeldingen herkenbare arkeltorentjes op de hoeken en de boogfriezen daaronder het huis het karakter van één bouwperiode. Die elementen zijn echter niet aanwezig op het veronderstelde 'oude' woondeel. Overhoekse torens en arkeltorentjes zijn beide karakteristieke bouwelementen voor de tweede helft van de 14de of begin 15de eeuw.[1283] De hiervoor beschreven datering van de vloerconstructies en de kapconstructie ondersteunen een bouwperiode ná de 14de eeuw. Door die en latere 16de-eeuwse aanpassingen kreeg het kasteel een eigen karakter. Het oorspronkelijk concept van de motteburcht werd getransformeerd tot een min of meer ovaal omgrachte locatie met een huis, een overhoeks uitspringende vierkante toren, een achthoekige traptoren, en defensieve elementen ter versiering. De oudste 14de eeuwse ombouw van de oorspronkelijke motte heeft wel een defensieve betekenis.

5.2.2 Kasteel Nieuw-Herlaar

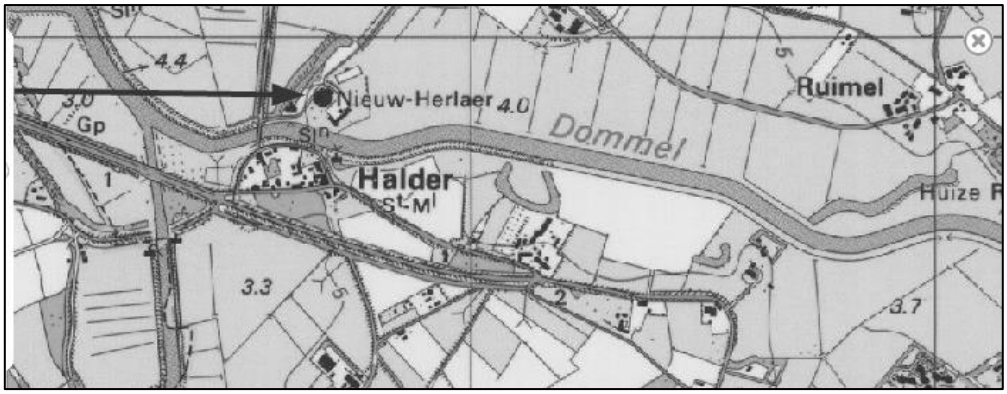

Afb. 44: Topografische situering Nieuw-Herlaar

(Bron: detail topografische kaart 1:25.000 1988-45D)

Het huis Nieuw-Herlaar ligt bij Halder op grofweg 1,5 km afstand van Oud-Herlaar (afb. 44). De naam is een verwijzing naar een nieuw huis dat een Herlaar liet bouwen. Dat een Herlaar de vermoedelijke opdrachtgever was, kan afgeleid worden uit de tekst van de verkoop en het verhef aan de bisschop van Luik. In de leenverheffingen van 1315 en 1323 staan de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar afzonderlijk genoteerd. Daarnaast bevestigt het feit dat het collatierecht van de kapel op Nieuw-Herlaar toebehoorde aan Oud-Herlaar ook de nauwe band tussen beide huizen.[1284] Het huis Nieuw-Herlaar staat in het leenboek van Herlaar als eerste leen genoteerd met vermelding van verschillende percelen land die ook tot het leen behoorden. Voor een beschrijving van het 14de-eeuwse huis Nieuw-Herlaar zijn te weinig gegevens beschikbaar. Er is slechts een gravure van Spilman uit de 18de eeuw (afb. 45),[1285] een rapport van een (beperkt) archeologisch onderzoek uit 2008,[1286] en enkele uiterst summiere vermeldingen.

[1283] Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.
[1284] Spierings 1976a, 94. Voor het eerst genoemd in 1340.
[1285] TBC, S 62.6 / 820.11 Herl nieu (1) (ets). In het Rijksprentenkabinet bevindt zich een anonieme tekening (Roelant Roghman of A.J. van Beerstaten?) welke mogelijk Nieuw-Herlaar betreft (inv.nr. RP-T-1898-A-3662). http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.60364
[1286] Cleyne 2008.

De in 2008 geplande bouwwerkzaamheden van een nieuwe vleugel aan het vele malen verbouwde huis, vormde de aanleiding voor een archeologisch onderzoek. Het archeologisch onderzoek was slechts op een beperkt deel van het kasteelterrein uitvoerbaar. Het rapport *St. Michielsgestel Kasteel Nieuw Herlaar. Archeologisch onderzoek* geschreven door Cleyne & Mooren, geeft vooral een beeld van vele 15de en 16de-eeuwse bouwactiviteiten aan dit huis.[1287] Op het terrein trof het archeologisch team bij opgraving veel korte (aangepunte) paaltjes aan die mogelijk een onderdeel vormden van een laat 13de-eeuwse beschoeiing van een voormalige gracht. Daarnaast is er grover houtwerk gevonden dat mogelijk eens deel uitmaakte van een palissade. Het is niet zeker of het gevonden houtwerk tot de hoofdburcht of een (mogelijke) voorburcht behoorde. De palen bevonden zich onder het aardwerk dat vóór de oudste aanleg van het muurwerk was opgehoogd. Dendro-chronologisch onderzoek dateert de verwerking van het hout rond 1300.[1288] Er zijn in het onderzoeksgebied geen sporen gevonden van gebruiksaardewerk of andere gebruiksvoorwerpen. Verrassend bij het onderzoek was de vondst van een fundering opgebouwd uit hergebruikt tufsteen. In de 14de eeuw was tufsteen als bouwmateriaal nagenoeg niet meer in gebruik. In de 12de eeuw werd tufsteen gebruikt voor gebouwen met een hoge status zoals kerken en burchten. Het rapport van Cleyne & Mooren wijst ter verklaring van die vondst op de mogelijkheid van een nabijgelegen stenen bouwwerk als voorganger, maar het onderzoek kon dat niet aantonen.[1289] Op basis van het gevonden baksteenformaat van 27-28 x 11-12 x 4,4-4,9 cm dateren Cleyne & Mooren de oudste bakstenen als 14de-eeuws.[1290] Het muurwerk van dat gevonden materiaal vormde geen onderdeel van een buitenmuur. Bovendien vertonen de bakstenen sporen van hergebruik. Daardoor is het aannemelijk dat die stenen in het onderzochte deel van het huis toebehoorden aan een bouw van latere datum, op z'n vroegst in de eerste helft van de 15de eeuw.[1291] Het binnen het onderzoeksgebied aangetroffen vermoedelijke buitenmuurwerk, met een dikte van 1,3 m, is gemetseld in een formaat dat later, eind 14de eeuw, gebruikelijk was. Het was voor de onderzoekers niet mogelijk op basis van het gevonden muurwerk een plattegrond van het 14de-eeuwse bouwwerk te reconstrueren.

De beschreven resultaten van het onderzoek sluiten aan bij een opmerking die Van der Aa in zijn beschrijving over Nieuw-Herlaar plaatst. Hij vermeldt in zijn werk, zonder verwijzing, dat de poort van het huis Nieuw-Herlaar voorzien was van de tekst 'Alberti en Henrici de Deventer fraternum opus, 1544, concordia'. [1292] Die tekst lijkt te verwijzen naar een grootschalige verbouwing, mogelijk in of kort vóór 1544, waarvan verdere gegevens ontbreken.

[1287] Cleyne 2008, 21, 37.
[1288] Cleyne 2008, 23, 43.
[1289] Cleyne 2008, 11. Cleyne acht het mogelijk dat op de zgn. Wijngaardsberg een motte heeft gestaan. De Wijngaardsberg, een van de vele zandbergen in het gebied van Herlaar, is begin 19de eeuw afgegraven. Er zijn geen vermeldingen van vondsten.
[1290] Cleyne 2008, 24, 37.
[1291] Cleyne 2008, 25.
[1292] Van der Aa 1844, 462. Het betreft de gebroeders Hendrik en Albert van Deventer. Hendrik (Proening) van Deventer was een invloedrijk burger en schepen van de stad en heer van Nieuw-Herlaar. Hij kocht in 1525 het zogenaamde 'Lombardenhuis' welk hij liet verbouwen tot het latere 'Keizershof' in 's-Hertogenbosch (Boekwijt 2012, 81).

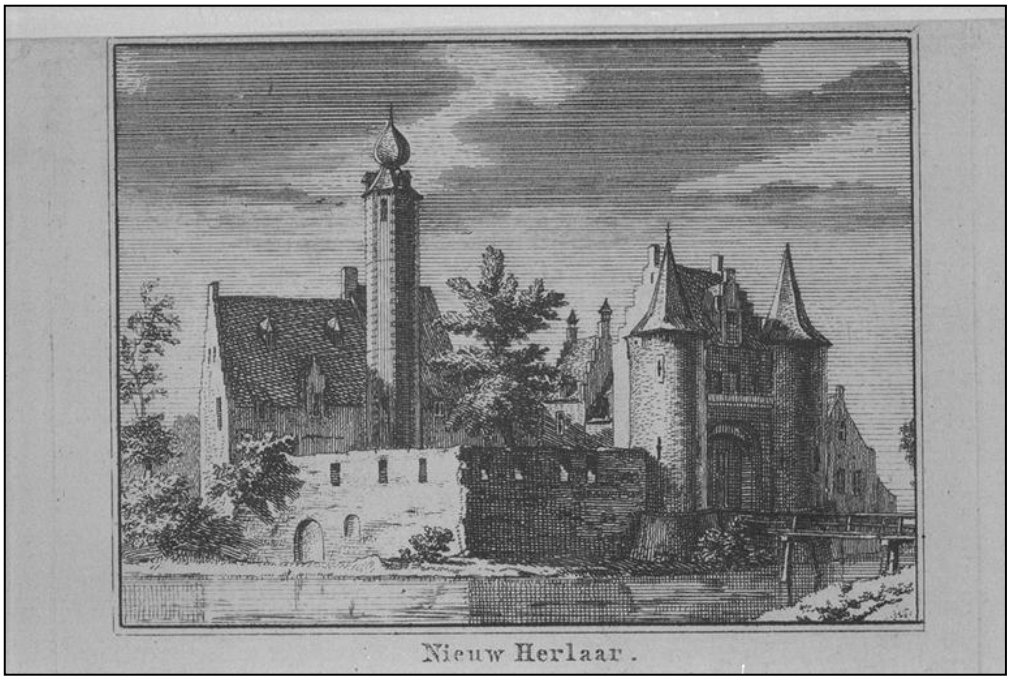

Afb. 45: Gravure huis Nieuw-Herlaar, H. Spilman

(Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl nieu (1) ets)

Het beeld van het archeologisch onderzoek komt ook in de gravure van Spilman terug. Het toont Nieuw-Herlaar vóór de grote verbouwing van 1791 als een complex dat bestaat uit een samenraapsel van verschillende (losse) bouwelementen. Het complex dat de gravure van Spilman toont, is een niet authentiek geheel dat uit verschillende bouwdelen bestaat. Aan de afwijkende dakconstructies en dakkapellen van het huis is te zien dat het een tweebeukig hoofdgebouw betreft. Waarschijnlijk is het geheel samengesteld uit bouwdelen van verschillende bouwperioden.[1293] De 16de-eeuwse achthoekige traptoren staat op de scheiding van de twee woonvleugels. Die toren, voorzien van een uivormige spits, heeft een opvallende overdadige hoogte. De noordoostelijke zijvleugel is opgebouwd uit verscheidene delen waaronder vermoedelijk een kapel. De ronde torens aan het poortgebouw, vergelijkbaar met het nabij gelegen huis Maurick, zijn klein. Dat wijst op een sierfunctie. De zuidwestelijke buitenmuur van het binnenplein lijkt te bestaan uit muurwerk van een voormalig (woon?)blok. De bovenkant van de muur is onregelmatig en op de hoek zijn sporen van voormalig muurwerk zichtbaar.

Op basis van deze schaarse bronnen is het niet mogelijk een beeld te geven van het 14de-eeuwse huis Nieuw-Herlaar. Het vroege bestaan ervan wordt bevestigd in de overdracht aan Gerard van Horne en het leenverhef aan de bisschop van Luik in 1315. De algemene architectonische elementen verwijzen naar een bouwwerk dat te dateren is omstreeks de tweede helft van de 14de eeuw. Als patriciërswoning kent het latere toevoegingen, maar de oorsprong van het gebouw lag vermoedelijk in de 13de eeuw. De beperkte informatie laat het niet toe het oorspronkelijk concept te toetsen aan de chrono-typologie van Janssen.

[1293] Cleyne 2008, 11.

5.2.3 Het huis De Ruwenberg

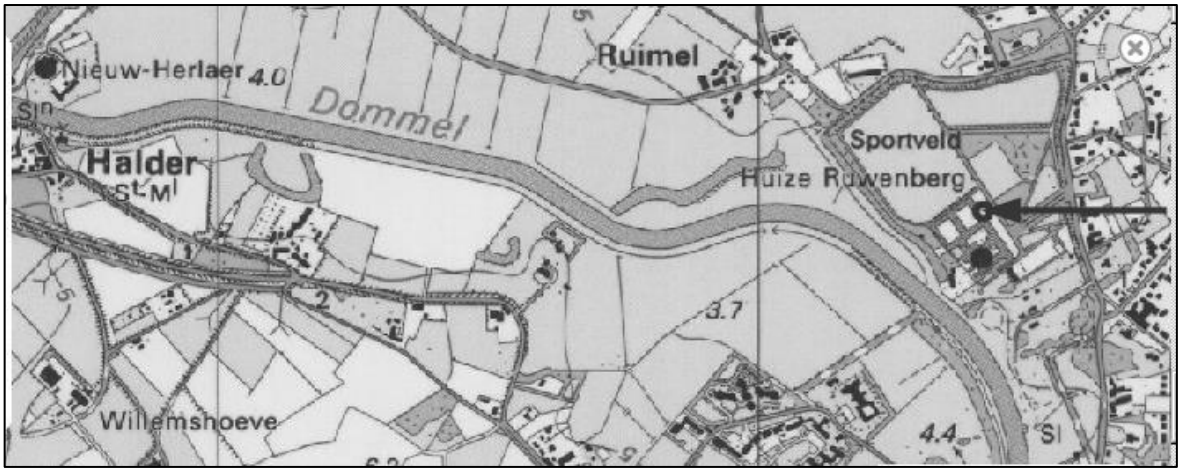

Afb. 46: Topografische situering De Ruwenberg

(Bron: detail topografische kaart 1:25.000 1988-45D)

'De Ruwenberg' ligt in het gehucht Ruimel, nabij Nieuw-Herlaar (afb. 46).[1294] Ruimel behoorde tot het gezagsgebied van de heer van Herlaar. In en waarschijnlijk ook al vóór de 14de eeuw had de heer van Herlaar huizen beleend aan schepenen van de stad 's-Hertogenbosch zoals Van Oss, Van der Aa en De Rover.[1295] Zij behoorden tot het patriciaat van de stad. De Rover bezat ook andere huizen die tot het leenhof behoorden, maar waarvan geen gegevens bewaard zijn: Ter Horinck, Te Colle en Vaerlaer. In het leenboek verwijst het begrip 'goed' vooral naar een grote hoeve. Het goed 'De Ruwenberg' is een van de beleningen die mogelijk al vóór 1315 tot het leengoed van de heren van Herlaar behoorde. De datering van de vroegste bouwperiode is eerste kwart van de 14de eeuw. Het huis is om twee redenen interessant. Ten eerste omdat de Ruwenberg zoals Nieuw-Herlaar, een patriciërswoning was. Ten tweede omdat het huis in zijn 17de-eeuwse gedaante (afb. 47) een exponent is van een categorie van adellijke huizen zoals die in de regio van Herlaar in de 15de /16de eeuw opvallend veel voorkwam, de *moated sites*.

Afgezien van een tekening van Spilman en een heel beperkt bouwhistorisch onderzoek zijn er geen bronnen voor dit huis. In 1988 kreeg Gruben, juist voordat modernisering haar sloopwerk kon beginnen, de kans er een vluchtig en daardoor beperkt bouwhistorisch onderzoekje te doen.[1296] Gruben traceert in het muurwerk vier verschillende bouwfasen waarvan hij de oudste dateert als vroeg 14de-eeuws.[1297] Voor die datering baseert hij zich op het steenformaat, 27-28 x 13-14 x 7-7,5 cm en het metselwerk dat in Vlaams verband was opgetrokken. Van de 14de-eeuwse aanleg is door hem een stuk fundering en een fragment van opgaand muurwerk teruggevonden. Het bleek niet mogelijk het oorspronkelijk bouwconcept of bouwvorm te reconstrueren.[1298] Gruben vermoedt dat de woning als een kleine woontoren vroeg in het eerste kwart van de 14de eeuw gebouwd werd. Van de opdrachtgever ontbreekt elk spoor. Het complex is in de 16de eeuw

[1294] Zie voor de Ruwenberg, Gruben 1991, 57-89, Van Oirschot 1981, 66-71, en Sasse van Ysselt 1900, 10-12. De toevoeging 'Grote' aan het huis Ruwenberg is gedaan om enig misverstand met het veel later gebouwde huis de 'Kleine' Ruwenberg te voorkomen.
[1295] Zie § 4.2.5.
[1296] Gruben 1991, 57-89.
[1297] Gruben 1991, 70.
[1298] Gruben 1991, 71.

ingrijpend gewijzigd en uitgebreid. Toen kreeg het drie vleugels en een hoge achtkantige traptoren.[1299] Een brand verwoestte in 1842 het hoofdgebouw.[1300]

Afb. 47: Tekening huis De Grote Ruwenberg, H. Spilman

(Bron: TBC, 62.6/820.11 ruwe Grot (8)

Moated sites in de regio van Herlaar 15de – 16de eeuw

Vanaf de late 14de eeuw bouwden vermogende patriciërs uit ’s-Hertogenbosch buiten de stad niet verdedigbare stenen huizen. Als basis voor de bouw gebruikten zij bestaande hoeves. De architectuur van deze patriciërshuizen toont weliswaar defensieve elementen zoals kantelen en een ophaalbrug over de gracht, maar die hadden primair een symbolische en decoratieve functie. Door de nadruk op het wonen (de gebouwen missen immers de kernelementen van verdedigbare huizen) zijn deze huizen niet onder de categorie van kastelen te scharen.[1301] Deze omgrachte adellijke huizen vallen typologisch onder de *moated sites*.[1302]

In Brabant is de verspreiding van deze in opdracht van patriciërs gebouwde luxe huizen niet gelijkmatig over de provincie verdeeld. De *moated sites* lagen in clusters rond de kernen van bestuurscentra zoals 's-Hertogenbosch. De regio Vught, inclusief Herlaar, was een brandpunt voor dat bezit.[1303] De huizen in deze regio zijn gebouwd of verbouwd in de ‘stedelijke context van ’s-Hertogenbosch’ en gebruikt als luxueuze

[1299] Gruben 1991, 75.
[1300] Van der Aa 1847, 782.
[1301] Janssen 1996, 97-98.
[1302] Nationaal en internationaal bestaan er grote verschillen tussen de huizen die als *moated site* aangeduid kunnen worden en de status van de bewoners (Janssen 1996, 97-98). Het interpreteren van een dergelijk gebouw lijkt een kwestie van definitie, maar Janssen wijst er op dat bij een te ruime interpretatie alle kastelen als *moated site* aan te merken zijn.
[1303] Schuyf 1983, 262-264.

buitenhuizen of lusthoven.[1304] Het betrof vrijwel zonder uitzondering leenbezit. De eigenaren van deze huizen behoorden tot een beperkte groep van zeer welgestelde verwante en ambitieuze patriciërs die hun maatschappelijk vermogen 'fixeerden' in een 'adellijk' huis. De buitenhuizen toonden in de 15de/16de eeuw hun sociaal–maatschappelijke succes en welstand. In het gebied van Herlaar behoren de huizen de Grote Ruwenberg, de Kleine Ruwenberg, en het jachtslot Haanwijk tot die categorie. Buiten Herlaar, maar nabij, maken de huizen Zwijnsbergen in Helvoirt, en Maurick in Vught, ook daarvan deel uit.[1305]

Deze huizen vertonen enkele karakteristieke morfologische overeenkomsten. Aanvankelijk was het grondplan van de huizen één- of tweebeukig, maar latere verbouwingen resulteerden in complexen met een L-vormig grondplan met veelal in de oksel van het L-vormig huis een polygonale traptoren voorzien van een uivormig dak. In een nog later stadium volgde soms een verbouwing tot een U-vormige aanleg.[1306] Ook de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar vertonen in de laatste bouwfase de karakteristieke regionale 15de-eeuwse bouwelementen. Daaruit komt een beïnvloeding tot uiting: de oudere huizen in de regio, voormalige kastelen welke hun oorspronkelijke functie hadden verloren, werden in de 15de eeuw aangepast naar de 'moderne' maatstaven, die van de Bossche patriciërs.

5.3 Heren van Ameide, het huizenbezit van Ameide

5.3.1 Het huis te Ameide

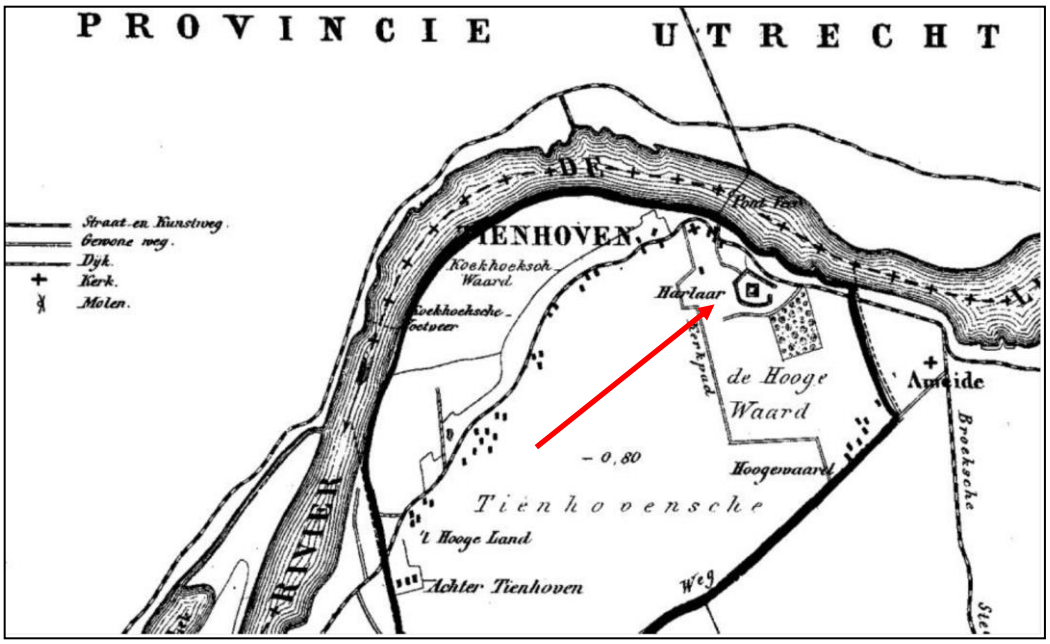

Afb. 48: Topografische situering van het huis Herlaar te Ameide

(Bron: Detail Kuypers Atlas 1865-1870, Zuid-Holland, Tienhoven)

[1304] Ronnes & Bijsterveld 2007, 44-48.
[1305] Schuyf 1981.
[1306] Ronnes & Bijsterveld 2007, 45.

Hoewel het huis Herlaar van de heer van Ameide in de bronnen staat vermeld als 'staande te Ameide', is het gebouw feitelijk te lokaliseren in Tienhoven (afb. 48).[1307] Er zijn geen bovengrondse bouwresten van het huis bewaard gebleven, door sloop, in de 18de eeuw, is het hele huis verloren gegaan. De indruk is dat ook de ondergrondse restanten slechts beperkt bewaard zijn gebleven. Op locatie heeft in 2005 namelijk een (beperkt) inventariserend veldonderzoek plaatsgevonden dat weinig opleverde.[1308] Grondboringen toonden weliswaar restanten van een gedempte gracht, maar het bleek niet mogelijk het gevonden materiaal te dateren. Rondom de huidige woning is ook los oud bouwmateriaal gevonden, in de vorm van geïsoleerde bakstenen, maar die zijn niet gaaf en geheel los van de context. De gevonden steenformaten variëren tussen 28-36 x 13,5-14,5 x 6,5-7,5 cm.[1309] In het algemeen wijzen formaatvariaties tot 36 cm op een vroege datering, zo rond het midden of in het derde kwart van de 13de eeuw, een dikte tot *ca*. 6,5 cm duidt daarentegen op een datering niet vroeger dan *ca*. 1300. De combinatie van de diktemaat met de genoemde lengtematen van 28-36 cm en kopmaten van 13,5-14,5 cm is wat merkwaardig. Een wat latere datering is daardoor meer waarschijnlijk, zo om en nabij het derde kwart van de 13^{e} eeuw.[1310] Met de verwijzing van de naam van het huis doet dat vermoeden dat Dirk van Herlaar (1235-<1286) en/of zijn zoon Arnold (1281-1298) als bouwheren optraden. Zeker is dat het kasteel in 1362-1363 verbouwd werd. In dat jaar betaalde Jan van Blois voor omvangrijke aanpassingen aan de (voor)burcht.[1311] Het herinrichten betrof de gracht, de voorburcht en de poort. Daarnaast kwam er een (nieuw) hof en er werd een aarden wal bij de duiventil geruimd.

Op enkele kasteeltekeningen na ontbreken van het huis Herlaar 'te Ameide' bronnen voor een reconstructie. Er is een viertal tekeningen van het huis te Ameide bekend: twee van Roghman, [1312] één van De Haen[1313] en één van Rademaker.[1314] Roghman tekende het huis Herlaar vanuit twee verschillende gezichtspunten, vermoedelijk vóór het jaar 1672, het jaar van de Franse inval (afb. 49, 50). Echter in tegenstelling tot diens vele andere kasteeltekeningen geven deze twee tekeningen het huis Herlaar van grote afstand weer. Blijkbaar was niet het gebouw object van zijn studie maar het kasteel in het landschap. Helaas tonen die tekeningen daardoor vrijwel niets van het bouwconcept. De bouwvorm van het kasteel is dan ook een raadsel.

[1307] Uit de 18de eeuw dateert een memorie van bewijs dat het huis Herlaar behoort tot de heerlijkheid Tienhoven en niet een huis op zich zelf is (HUA toegang 205, inv. nr. 582, (na 1755). Zie ook, Van der Aa 1844, 150. In de secundaire literatuur is het huis bekend onder verschillende namen, zoals het 'huis te Ameide' en het 'huis Herlaar'. Kok noemt het huis 'Ter Meij' (Kok 1786, 757). Diebels gebruikt dezelfde naam, zonder bronvermelding (Diebels 1993, I). Het hanteren van verschillende namen werkt verwarring in de hand. De vraag naar het *waar* van het huis van Herlaar lijkt overbodig, dat moet zijn de plaats waar het huis 'Herlaar' nu nog staat, namelijk in Tienhoven. In het handschrift van Schelling 1759 [Hs], blad 91-93 staan twee verschillende tekeningen die worden betiteld als, 'ruïne van het huis van Ameide' en als 'ruïne van het slot Herlaar' (Holleman 1945, 21-29). Het betreft echter hetzelfde gebouw. Er was vroeg in 15de eeuw mogelijk ook een fortificatie bij Ameide. In het repertorium van de Kuycse lenen in Holland, het Sticht en Gelre staat het volgende: '26-3-1399, Johan, heer van Arkel, Pierrepont en het land van Mechelen, neef van de leenheer, bij koop na toewijzing met dijkrecht aan de leenheer tegen heer Hendrik, heer van Vianen, en Heilwig van Herlaar, vrouwe van Vianen, en hij mag met 500 of 400 mannen, gewapend, een huis en veste in Ameide bij de sluis timmeren' (Kort 1989, 254). Uit niets blijkt dat het gevraagde huis ook daadwerkelijk gebouwd is geweest.

[1308] Kuijl 2005. Het historisch onderzoek in dit rapport is op vele punten slordig.

[1309] Kuijl 2005, 21. De lengte van de steen was ongeveer een voetmaat, de lengte-eenheid van die tijd (Hollestelle 1976, 79-80).

[1310] Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

[1311] BLO, nr. 92, 1363-1364, f.23v.

[1312] Kloek 1990, 134; Van der Wyck 1989, 34. nr. 14.

[1313] Beckmann 2005, 10.

[1314] Dumas (red.) 2006, 262.

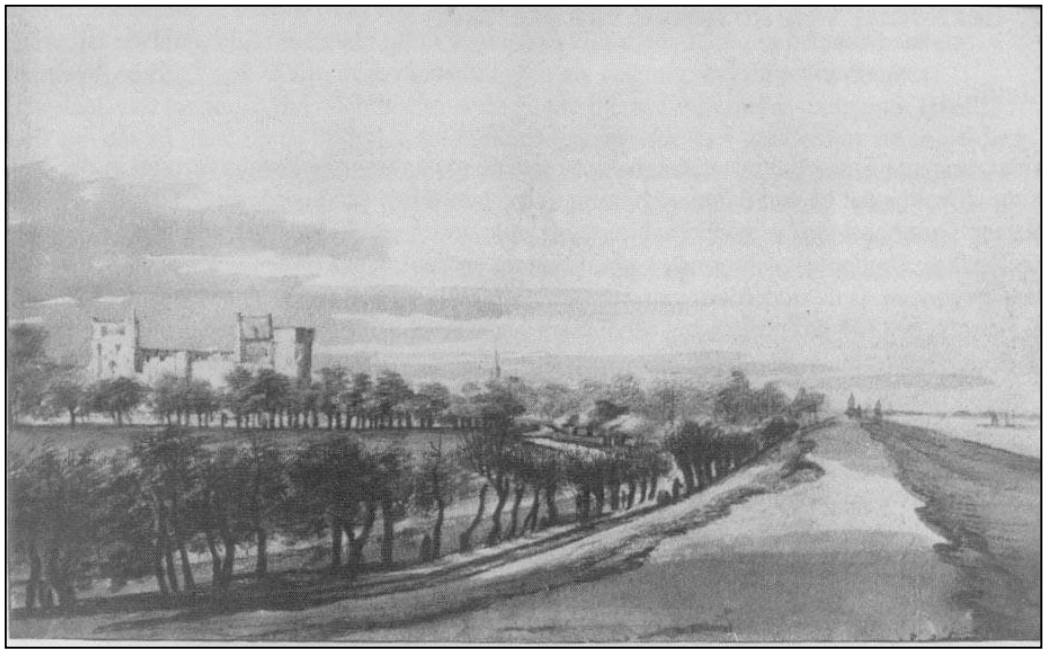

Afb. 49: Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman

(Bron: Van der Wyck 1989: 34, nr. 14)

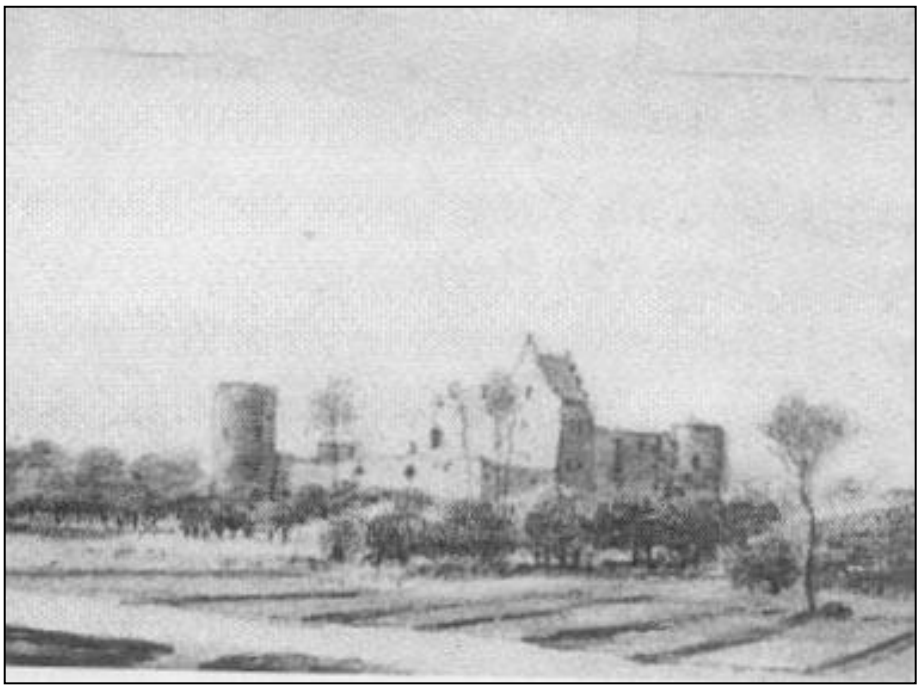

Afb. 50: Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman

(De tekening is getiteld 'met Tienhoven in het verschiet' dat moet zijn met Ameide in het verschiet

(Bron: Kloek 1990: 134)

Roghman tekende een vergezicht vanaf de dijk waarin hij op de achtergrond het kasteel een plaats gaf. De tekening genaamd 'Ameide' toont het kasteel Herlaar aan de oostelijke zijde, gezien vanaf de dijk tussen

Ameide en Tienhoven (afb. 49).[1315] Op de achtergrond is de spits van het kerkje van Tienhoven boven de bomen zichtbaar. De positie van de tekenaar kan daardoor enigszins vastgesteld worden. In dit geval tekende Roghman het huis vanaf Ameide, op de dijk ter hoogte van de scheidingssloot, bijna 600 meter van het object vandaan.[1316] Klaarblijkelijk was Roghman door de locatie geïntrigeerd want hij tekende het kasteel en de dijk ook vanaf de andere zijde (afb. 50). Waarschijnlijk is die tekening vanaf een positie dicht bij het kerkje van Tienhoven gemaakt. De tekening toont het kasteel vanaf een noordwestelijk gezichtspunt.[1317] De titel van de tekening is genaamd 'Ameide (=Herlaar) met Tienhoven in het verschiet', dat klopt niet en moet: 'Herlaar met Ameide in het verschiet' zijn. Bijzonder is dat de tekening in tweeën is gedeeld, één deel bestaat uit een aquarel, de andere uit een tekening in zwart krijt.

Van latere datum zijn de tekeningen van Rademaker en De Haen. Rademaker geeft de situatie weer zoals hij, of de oorspronkelijke tekenaar, die vóór 1730 aantrof. Zijn tekening toont een niet herkenbare bouwstomp zonder ramen en deuren (afb. 51). Van de burcht is dan niet veel meer over, de torens en muren zijn gesloopt. Vermoedelijk toont het de situatie na 1672 maar vóór 1730. In het beruchte oorlogsjaar 1672 is ook Ameide het geweld niet bespaard gebleven. Doordat er bij Ameide een schans was opgeworpen, plunderden en brandden de Franse invallers het stadje.[1318] Waarschijnlijk troffen die destructieve krachten ook het huis. In 1730 liet de heer van Ameide de resten van het voormalige kasteel slopen en er een geheel nieuw huis bouwen naar 18de-eeuwse maatstaven en inzichten. Ook van Abraham de Haen is een tekening van het kasteel Herlaar bekend (afb. 52). [1319] Diens tekening dateert waarschijnlijk uit 1734, dat wil zeggen na de bouw van het nieuwe huis, maar toont het huis vóór de afbraak. De Haen heeft het huis niet getekend 'naar het leven', maar gebruikte een afbeelding als voorbeeld.

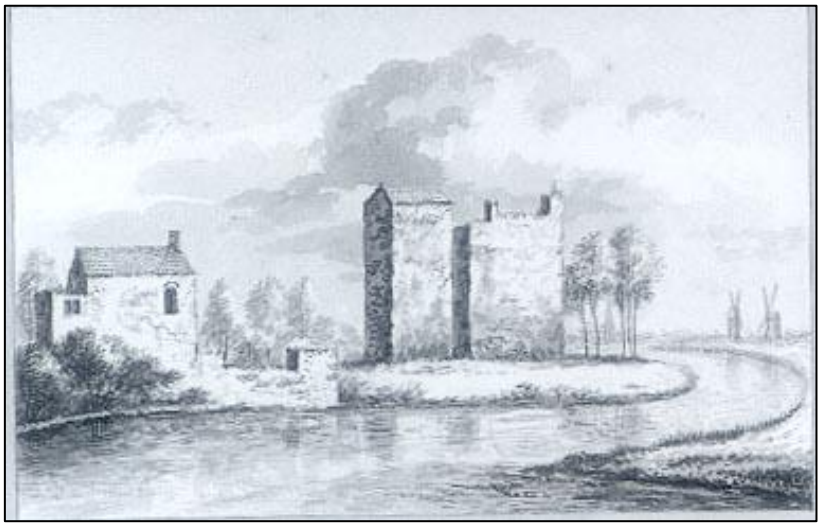

Afb. 51: Tekening ruïne huis Herlaar te Ameide, A. Rademaker

(Bron: Dumas 2006: 262. III.77)

[1315] Van der Wyck 1989, 34 nr. 14.

[1316] Dat is vast te stellen door de zichtlijnen op een kaart naar de huidige dijk door te trekken. Op het snijvlak heeft de tekenaar vermoedelijk gestaan.

[1317] Kloek 1990, 134.

[1318] Van der Aa 1850, 844; Schakel 1986, 85 e.v. Zie ook het themanummer van het Nieuwsblad van de Historische Vereniging Ameide & Tienhoven, jrg. 21, 1 (mrt. 2010).

[1319] Beckmann 2005, 10. Van deze tekening bestaat ook een schets, gedateerd 1731, zie https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/BI-1897-387-C-78. Over de bron wordt op de website verder niets vermeld.

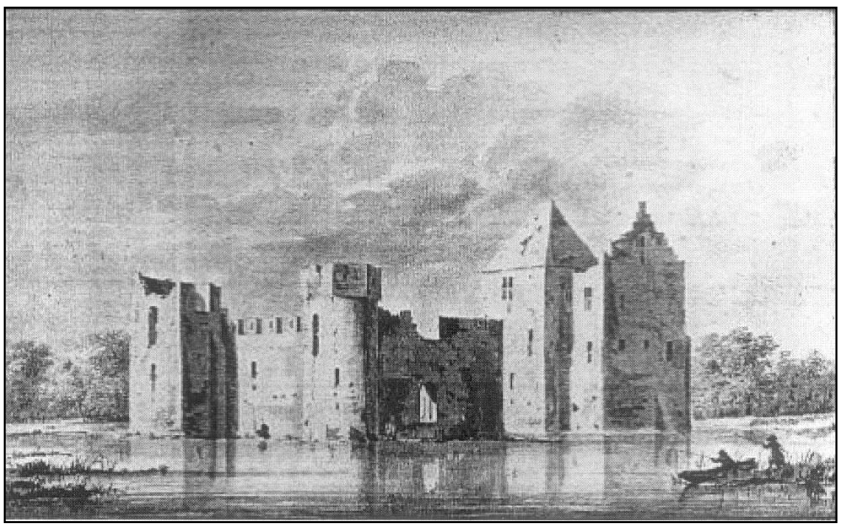

Afb. 52: Tekening huis Herlaar te Ameide, A. De Haen

(Bron: Beckmann 2005: 10) Herkomst onbekend

Het huis Herlaar laat zich moeilijk beschrijven. De meest betrouwbare bronnen, de tekeningen van Roghman, zijn te ver van het kasteel af getekend waardoor details en de karakteristieke elementen ontbreken. De tekeningen van Roghman en De Haen tonen een kasteel dat bestond uit een grote vierkante of rechthoekige toren in het zuidoosten voorzien van ten minste vier of meer niveaus met aan de oostzijde per niveau grote vensters. In het noordoosten was een hoge ronde toren voorzien van een meerhoekige bovenbouw zonder kap. Tussen de twee genoemde hoge torens was een van kantelen voorziene weermuur opgetrokken. In het midden daarvan bevond zich een halfronde(?) toren. De hoogte van die toren was gelijk aan de weermuur. Op de noordwestelijke hoek van het complex bevond zich een vierkante toren. Die toren was voorzien van een zadeldak. Op de noordoostelijke hoek stond een ronde toren. De weermuur aan de westelijke zijde lijkt beduidend hoger te zijn geweest dan die aan de oostelijke zijde. Het kasteel was omringd door een gracht. Gezien de paden rondom het complex op latere kaarten was de positie van de toegangspoort waarschijnlijk aan de westelijke zijde. Er is niets dat wijst op een woonvleugel of woonblok. Dat doet vermoeden dat de noordwestelijke toren als woontoren fungeerde. Het woongedeelte in het complex is dan bescheiden geweest. Daardoor lijkt het dat niet bewoning maar weerbaarheid de focus bij de bouw is geweest.

Bij het interpreteren van de kasteeltekeningen van dit huis Herlaar rijzen twee problemen. Ten eerste is het bouwconcept uit de verschillende tekeningen niet te herleiden. Het is niet mogelijk vast te stellen of het kasteel een vierkant/rechthoekig grondpatroon of een veelhoekige vorm had. Ten tweede is de bouwvorm van de (woon)toren op de noordwestelijke hoek niet te bepalen. Die toren is door De Haen en Rademaker getekend als een geschakeld blok buiten de weermuur, dat is een ongewone bouwvorm. Beide tekeningen spiegelen overigens de torens. Op de tekeningen van Roghman is van de vorm van het blok vrijwel niets te zien. Bij het heel sterk uitvergroten van de tekening met Ameide in het verschiet (afb. 50) wordt een muurrestant, met een venster, vaag zichtbaar. Op die tekening lijkt daar een restant van een toren achter te schuilen. Doordat het restant slechts één muur betreft, die aan de noordzijde, is deze op de andere tekening van Roghman, vanuit Ameide (afb. 49) niet zichtbaar. De muur had niet (meer) de hoogte van het blok met het zadeldak. Afgezien van de vorm van de toren wijkt op de verschillende tekeningen ook de vorm van het dak van de (woon)toren af. Maar in alle tekeningen komt de dubbele woontoren voor.

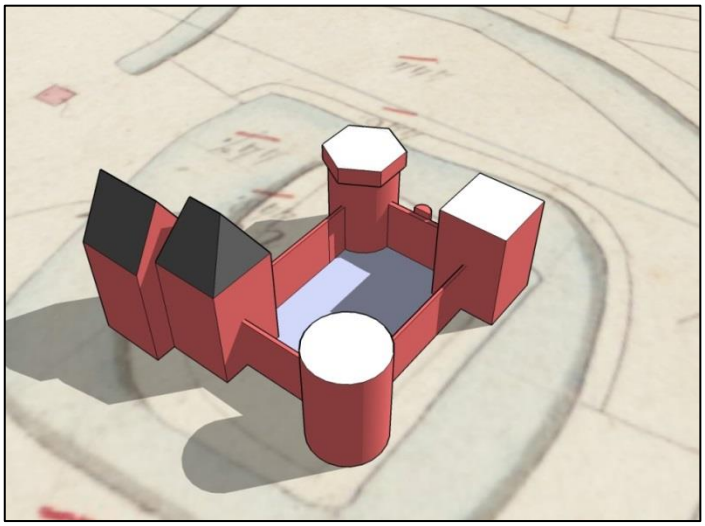

Afb. 53: 3d Impressie schematische reconstructie huis Herlaar, T. Hermans

(Bron: T. Hermans, op basis van de tekeningen van Roghman (afb. 49/50) en een vierkante plattegrond als uitgangspunt. Het kasteel is geprojecteerd op een minuutplan van het kadaster 1832)

Een hypothetische reconstructie van het kasteel te Ameide (Tienhoven)

Het kasteel te Ameide was in de 17de eeuw een grootschalig complex voorzien van verschillende torens en hoge weermuren. Er is geen zicht op uitbreidingen en bouwperioden anders dan de vermeldingen in de rekening van Blois in 1362/3. Het kasteel is op basis van de kasteeltekeningen niet te plaatsen in een typologisch concept. Het is wel duidelijk dat het hier een grote aanleg betreft, karakteristiek voor de hoge adel in de tweede helft van de 13de eeuw, op een vierkante of rechthoekige plattegrond. Ook Oud-Herlaar behoort tot die groep van grote kastelen maar had morfologisch een andere (oudere) vorm. Zonder archeologisch onderzoek valt de plattegrond niet te herleiden. Er resteert voor het bepalen van het bouwconcept slechts de verschillende interpretaties van de tekeningen te verrijken met historische gegevens. Er is een drietal verschillende opties mogelijk. De burcht kan polygonaal van opzet zijn geweest of had een vierkant/rechthoekig patroon als uitgangspunt, met op elke hoek een toren. De plaats van de woontoren wijst mogelijk ook op een ander concept.

Uitgaande van de eerste vermelding van het huis, de naam, en het baksteenformaat van het gevonden bouwmateriaal is een (eerste?) bouwperiode te dateren omstreeks 1270-1280. In die tijd bouwden de landsheren, hun familieleden en leden van de hoge adel grootschalige burchten. Binnen de maatschappelijke kring van bezitters van huizen welke gebouwd zijn volgens een polygonale plattegrond is een grove tweedeling te maken. De ene groep van bouwers was verwant aan de graaf van Holland. Zij stichtten hun burchten vooral in de eerste helft van de 13de eeuw. Een tweede, veel grotere, groep van bouwheren was geconcentreerd in het Nedersticht. In de tweede helft van de 13de eeuw bouwden vooral de grote *ministerialen* van de Utrechtse bisschop polygonale kastelen.[1320] De Herlaars vallen echter niet te plaatsen in een van die twee categorieën. Tot de groep van Stichtse *ministerialen* behoorde de Herlaars niet, maar zij waren evenmin verwant aan de Hollandse gravenfamilie. In de 13de-eeuwse oorkonden van de bisschoppen van Utrecht staan de Herlaars, Dirk, Arnold Dirkszoon en Dirk Arnoldszoon, nauwelijks genoemd.

[1320] Janssen 1996, 56.

De kastelen die graaf Floris V en de edelen die hem getrouw waren omstreeks 1280 liet bouwen hebben een herkenbaar grondplan. In een kort tijdvak, grofweg te dateren tussen 1275 en 1300, bouwde de Hollandse graaf verschillende kastelen waarvan het grondplan weliswaar wat varieerde maar waarvan de hoofdvorm een vierkant of rechthoek was. Die huizen waren voorzien van een grote verdedigbare voorburcht. Als voorbeelden van dat concept kan verwezen worden naar de kastelen Nieuwburg, Nieuwendoorn en Medemblik. Dat niet alleen de graaf maar ook vertegenwoordigers van de (Hollandse) hoge adel opdrachtgevers waren van dergelijke kastelen tonen de kastelen van Brederode en Egmond. Willem van Egmond liet zijn kasteel Egmond omstreeks 1285 aanpassen.[1321] Hij bouwde een nagenoeg vierkant bouwwerk van weermuren met ronde en vierkante hoektorens. Het huis van Egmond toont diverse bouwelementen die met dat van Herlaar overeenkomen.

Ook in het Sticht bouwde de adel dergelijke omvangrijke huizen. De plattegrond van het gereconstrueerde (hypothetische) kasteel Ameide (afb. 53) komt sterk overeen met de vroegste fase van het kasteel Doorn.[1322] De datering van de eerste bouwfase van het kasteel te Doorn is in het laatste kwart van de 13de eeuw. De overeenkomsten tussen beide kastelen betreffen het concept en de morfologie zoals de ronde en vierkante torens op de hoeken.[1323] Vooral de tekening van Roghman uit 1646/1647 van het huis Doorn roept direct associaties op met het huis van Ameide. Als mogelijke bouwheer van het kasteel Doorn komt óf Burchard van Avesnes in aanmerking, domproost in Utrecht (1275-1285) en vanaf 1285 bisschop van Metz óf Adolf van Waldeck (1250-1302). Beiden beschikten over de financiële middelen om een dergelijk huis te bouwen, namen een bovenregionale positie in en opereerden in de omgeving van de Hollandse graaf Floris V.[1324] Een saillant detail is dat Burchard van Avesnes in 1271 proost van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht was. Met dat kapittel had Dirk van Herlaar in diezelfde periode een geschil over het gerecht van Twaalfhoeven.

Er zijn dus argumenten aan te voeren om een vierkant bouwconcept als uitgangspunt te nemen voor een hypothetische reconstructie van het kasteel te Ameide. Afbeelding 53 toont zo'n hypothetische bouwvorm.[1325] Het betreft een interpretatie op basis van de tekeningen van Roghman. Toch zijn er, afgezien van het feit dat Herlaar niet behoorde tot de genoemde kerngroepen, wat twijfels over dat bouwconcept. Die betreffen zoals gezegd het blok van geschakelde woontorens op de noordwestelijke hoek van het burchtcomplex en de vermeldingen van een voorburcht. Het zijn bouwvormen die in de beschreven bouwconcepten niet goed passen. Vooral de tekening van Rademaker (afb. 51) dat alleen de restanten van de woontoren als ruïne van het huis laat zien, doet vermoeden dat de woontoren aanvankelijk mogelijk los stond van een de burcht. Met andere woorden het bouwconcept bestond mogelijk uit een solitaire woontoren opgenomen in een grote burcht. Een dergelijke bouwvorm is enigszins bekend van kasteel Wadestein (Herwijnen).[1326]

[1321] Zie voor de plattegrond van dit complex, Van Reijen 1976, 58. In tegenstelling tot Van Lennep toont Van Reijen de plattegrond van het kasteel naar de gegevens van de restauratie / consolidatie aan het begin van 20ste eeuw (Van Lennep 1854a, 40-41).

[1322] Zie voor een reconstructie van de plattegrond van kasteel Doorn, situatie *ca.* 1300, Janssen 1996, 60; Kamphuis & Hermans 1995, 168.

[1323] Zie de tekening van R. Roghman (Kamphuis & Hermans 1995, 163); C. Pronk (Kamphuis & Hermans 1995, 165); A. Rademaker (Dumas 2006, 289 D.33).

[1324] Janssen 1996, 60-61; Kamphuis & Hermans 1995, 163.

[1325] De tekening is op mijn verzoek door Dr. ir. D.G.M. Hermans, senior-onderzoeker van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in 2008 geconstrueerd. Het uitgangspunt van een vierkant grondplan is door mij gesteld. Alle verantwoordelijkheid berust bij mij.

[1326] Met dank aan Prof. H. Janssen die me hier op attendeerde. Kasteel Wadestein is vermoedelijk in het eerste kwart van de 14de eeuw gebouwd. Het bestond uit een omgrachte solitaire woontoren die via een brug verbonden was met een grote voorburcht voorzien van verschillende (hoek)torens (Hermans 2013, band 2, 212-214; Dell'Aria 2013, 275). Een ander voorbeeld van een mogelijke uitbreiding van een vrijstaande toren tot een degelijke burcht betreft het kasteel Wulven te Houten (Hermans 2013, band 2, 351-352).

5.3.2 Het huis te Zuilichem

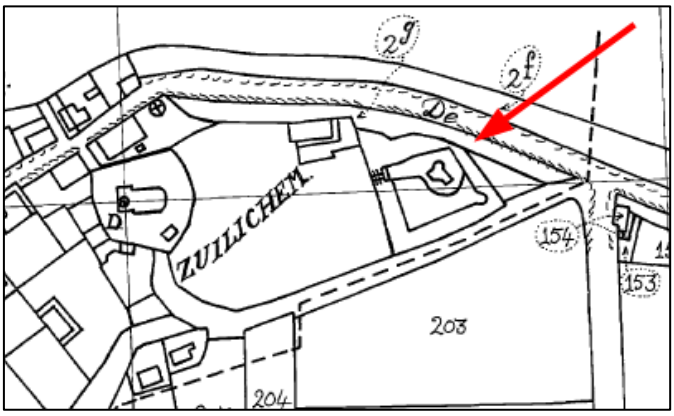

Afb. 54: Kadastrale minuut voorburcht van het huis te Zuilichem anno 1811-1832

(Bron: detail kadastraal minuutplan 1811-1832 Zuilichem-Sectie A)

Hoewel de naam Zuilichem in de 12de eeuw in de bronnen verschijnt, wordt in 1435 voor het eerst naar het *huis* te Zuilichem verwezen.[1327] Het staat genoteerd als een van de beleningen in het leenregister van Vianen. Arnout van Herlaar burggraaf van Zuilichem hield het leen. Gezien de vroege vermelding (1196/97) van het ambt van burggraaf (*castellanus*) is het zeker dat er in de late 12de eeuw een huis was,[1328] het is echter niet bekend of dat huis ook op dezelfde locatie stond als dat genoemd in 1435.

Van het 17de-eeuwse huis zijn enkele tekeningen bekend, onder andere van Stellingwerf, Rademaker en Constantijn Huygens junior (1628-1697).[1329] De tekeningen geven een beeld van een 16de- of 17de-eeuws huis. Het huis bestond uit twee geschakelde woonblokken van vier verdiepingen (afb. 55) met aan de rivierzijde een overkragende veelhoekige toren.[1330] Er zijn geen elementen te ontdekken die wijzen naar een 14de-eeuwse of oudere vorm. Dat is vermoedelijk te wijten aan geweld. Toen keizer Karel V in 1543 met een grote troepenmacht Gelre veroverde en aan het Habsburgse rijk toevoegde hebben die oorlogshandelingen het huis geruïneerd.[1331] Wat het huis toen daadwerkelijk aan schade geleden heeft, is ongewis, zeker is wel dat herstel noodzakelijk was. Vermoedelijk is toen het huis ook aangepast aan de wooneisen van die tijd. Het waren echter niet de destructieve krachten van oorlogen, maar die van de natuur die het huis daadwerkelijk ten onder brachten. Wijzigingen van de Waalstroom dwongen in de 17de eeuw tot afbraak van het huis, de hoofdburcht moest wijken voor aanpassingen van de dijk.[1332] Na de afbraak verdwenen de restanten onder het dijktracé. De voorburcht bleef ook na het verleggen van het dijktracé

[1327] Kort 1985b, 434-435. Frankewitz maakt een vergissing door de eerste vermelding van het huis te dateren in 1326. Hij verwijst daarvoor abusievelijk naar het Oudste Leenregister van Gelre. Overigens lokaliseert hij ook de tol van Driel niet juist. De plaats Driel verwijst niet naar Driel in de Betuwe aan de Neder-Rijn, maar naar (Kerk)driel aan de Maas in de Bommelerwaard. Daardoor neemt hij ten onrechte aan dat de tol van Driel werd beschermd door een burcht (Frankewitz 2014, 346, 360).
[1328] Bondam 1783-1809, nr. 77 (1196 / 1197).
[1329] Rademaker (Dumas (red.) 2006, 133-134) en Constantijn Huygens junior tekenden het huis (Museum Stadskasteel Zaltbommel). Zie voor een (afwijkende) tekening van J.F. Christ uit 1841, Vogelzang (red.) 2010, 25.
[1330] Zie http://www.collectiegelderland.nl/musea/stadskasteelzaltbommel/voorwerp-6233 (Museum Stadskasteel Zaltbommel).
[1331] Van Veen 1925, 81-82; Vredenberg 2013, 518-519.
[1332] Vredenberg 2013, 519.

behouden (afb. 54). Onder de omschrijving van 'Het voorgeburgt' is dat deel van het voormalig huis te Zuilichem op 19de-eeuwse kaarten nog te lokaliseren. Uiteindelijk is dat deel in 1866 gesloopt.[1333]

In 1995 is door de stichting RAAP op het terrein van de voormalige voorburcht een archeologisch onderzoek verricht. Er zijn toen enkel wat puinlagen en weinig gestructureerd muurwerk aangetroffen. Bij een project van dijkverzwaring in 1996 kwam er voor het ROB gelegenheid een onderzoek onder de dijk te doen.[1334] De resultaten zijn vergelijkbaar met die van het onderzoek van RAAP. De gevonden muurresten geven door het formaat van de bakstenen een variatie in bouwperioden aan, waarbij de oudste gedateerd kan worden als 13de of 14de-eeuws. Helaas ontbreken gegevens om het 14de-eeuws of vroegere bouwconcept te bepalen. Noch uit historische bronnen noch uit tekeningen en archeologisch onderzoek zijn er gegevens beschikbaar die iets over de morfologie, het bouwconcept of de bouwheer verduidelijken.

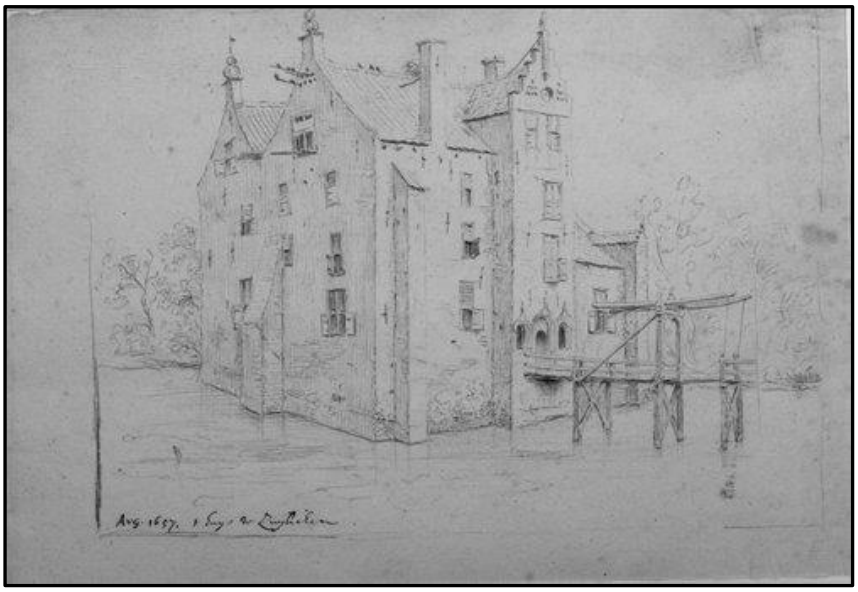

Afb. 55: Potloodtekening huis Zuilichem, Huygens jr. (1657)

(Bron: http://www.collectiegelderland.nl/musea/stadskasteelzaltbommel/voorwerp-5733)

5.3.3 Het huis te Ochten, de Appelenburg.

Het huis Appelenburg in Ochten was in de 15de eeuw een leen van Ameide.[1335] Van de eerst genoteerde leenman, Gerard van Beinum (1436), ontbreekt elk gegeven. Er zijn geen aanwijzingen over diens status en positie anders dan dit leen. Hoewel het huis was gelegen in Ochten was de leenman geen heer van Ochten. Van de bouwgeschiedenis van dit huis is in de literatuur niets te vinden. De locatie van het huis, op een omgracht eiland, is nu nog enigszins in het huidige landschap aan de binnenzijde van de Waalbandijk zichtbaar. Binnen het grachtenstelsel lagen drie eilandjes, op het grootste daarvan was volgens Van Ingen het

[1333] Vredenberg 2013, 519.
[1334] Bosman 1997, 4-6.
[1335] Kort 1985, 427; Jas 2013, 348.

huis gebouwd. In 1839 is het huis gesloopt.[1336] Op en rond het voormalige kasteelterrein is geen archeologisch onderzoek gedaan.

Afb. 56: Tekening van het huis Appelenburg van C. Pronk 1728

Bron: Van Ingen 2003, 164.

In 1728 is door Pronk een pentekening van het huis Appelenburg gemaakt (afb. 56). Een nagenoeg identiek beeld van het huis is als ets/kopergravure in 1732 vervaardigd door Spilman.[1337] Het huis lijkt te bestaan uit een bouwconstructie van twee blokken van drie of vier niveaus met een uitgebouwd poortgebouw. De toegangspoort oogt niet breed. Op het eerste woonblok is een uitgebouwde stortkoker te zien. Aan het woonblok haaks daarop, voorzien van een grote steunbeer, is ook een stortkoker zichtbaar. De vensters van de woonblokken doen vermoeden dat de niveaus van beide blokken niet gelijk waren. De kapconstructie met haaks kruisende nok is wel gelijk van hoogte. Hoewel het huis omgracht is, zonder talud, was de toegang in de 18de eeuw niet voorzien van een ophaalbrug. De tekening geeft geen enkel militair bouwelement zoals een arkeltorentje, kantelen of schietgaten of restanten daarvan weer. Ook ontbreken (luxe) bouwelementen als boogfriezen of speklagen ter versiering van het huis. Er is niets in de tekening dat verwijst naar het mogelijke uiterlijk van het 14de-eeuwse gebouw. Hoewel uit de vermelding een band met Ameide blijkt, is die in de bronnen niet te achterhalen.

[1336] Van Ingen 2003, 163-168.

[1337] http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/UBL01:P316N314, bezocht op 25-9-2013. Bron: [P316N314] Topografie van Nederland, Universiteitsbibliotheek Leiden. Het jaartal 1732 suggereert dat Spilman de ets op 11 jarige leeftijd maakte?

5.4 Het huizenbezit in de hoge of vrije heerlijkheden

5.4.1 Het huis te Bokhoven

Afb. 57: Kadastrale minuut huis te Bokhoven anno 1811-1832

(Bron: detail kadastrale minuutplan 1811-1832 Bokhoven Sectie A, blad 2. De pijl wijst naar de voorburcht).)

Van het huis in Bokhoven zijn geheel geen kasteeltekeningen of andere historische bronnen bewaard. Er is ter plaatse door de archeologische dienst van 's-Hertogenbosch onder leiding van prof. H.L. Janssen wel verschillende malen onderzoek gedaan. [1338] Op basis van vondsten kan geconcludeerd worden dat het kasteel bestond uit een hoofdgebouw met een grote langgerekte voorburcht. Op het kadastrale minuutplan is dat nog zichtbaar (afb. 57).

Uit de archeologische onderzoeken blijkt dat het hoofdgebouw een betrekkelijk klein versterkt huis was dat gevormd werd door een toren (8,5 x 9 m), een binnenplein (5,5 x 9 m), zaalbouw (5 x 9 m) en een poortgebouw 6,5 x 6,5 m).[1339] De dikte van de buitenmuren varieerde van 1,6 tot 2 m. Het huis is waarschijnlijk gebouwd in een reeks van aaneensluitende bouwperioden. De vroegste datering van de restanten van de woontoren, de eerste bouwfase van het muurwerk, betreft materiaal uit het derde kwart van de 14de eeuw. Dat wil zeggen dat het oudste bouwmateriaal ná de verkoop in 1365 van de rechten en goederen in Bokhoven door Arnold van Herlaar aan Jan Oem van Arkel is aangemaakt.[1340] Dat duidt erop dat Jan Oem van Arkel vrijwel zeker de opdrachtgever van dit huis was.

Feitelijk valt het huis als niet Herlaars goed buiten dit onderzoek, ware het niet dat er onder het laat 14de-eeuwse muurwerk van de voorburcht óók bewoningsrestanten gevonden zijn van hogere ouderdom.[1341] Tijdens het onderzoeken van de voorburcht zijn niet alleen restanten van bebouwing, maar ook fragmenten

[1338] Gruben 2004,2 6-43; Gruben 2012b, 41-52; Renaud 1987, 42-43; Treling 2012, 53-65. Archeologisch onderzoek is gedaan in de jaren 1986, 1988, 2001 en 2004.
[1339] Gruben 2012b, 41-51.
[1340] Gruben 2004, 32; Janssen 1996, 92.
[1341] Treling 2012, 57-58.

van gebruiksaardewerk uit de 12de en 13de eeuw gevonden. De oudste aardewerkvondsten dateren uit het laatste kwart van de 12de eeuw. [1342] Dat doet vermoeden dat er vóór de bouw van het huis in het derde kwart van de 14de eeuw mogelijk al een woning heeft gestaan, waarvan dan verder gegevens ontbreken. Het mogelijk bestaan van een dergelijke woning correspondeert wel met de vermelding van het huis te Bokhoven in het testament van Jan van Arkel.[1343]

5.4.2 Het huis te Empel-Meerwijk

Ook voor het huis te Empel-Meerwijk geldt dat kasteeltekeningen en beschrijvingen ontbreken. Het *vroenhuys* in Empel-Meerwijk staat in een oorkonde uit 1304 vermeld.[1344] Het begrip *vroonhuis* verwijst echter niet naar het kasteel maar naar de woning van een grondheer op een oud domein. De eerste vermelding van het huis dateert uit 1368. Tijdens de Brabants-Gelderse oorlog (feb 1366-okt 1369) hadden troepen van de Brabantse hertog het kasteel bezet. Na een bezetting van beperkte duur kreeg de heer van Empel-Meerwijk het huis weer in zijn bezit.[1345] Aangezien vermeldingen en kasteeltekeningen ontbreken is van het kasteel weinig bekend. Zelfs het (beperkte) uitgevoerde archeologisch onderzoek kan weinig aan feiten toevoegen.[1346] Op het kasteelterrein heeft in 1989 en 1990 de Bouwhistorische en Archeologische dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch een kleinschalig archeologisch onderzoek gedaan. Daarbij zijn de grenzen van de hoofdburcht en het grachtenstelsel vastgesteld. Het kasteel bestond uit een door een gracht omgeven hoofdburcht en een voorburcht maar de gevonden sporen en restanten van funderingen zijn onvoldoende om een bouwvorm of bouwconcept in beeld te brengen.[1347]

5.4.3 Het huis te Poederoijen

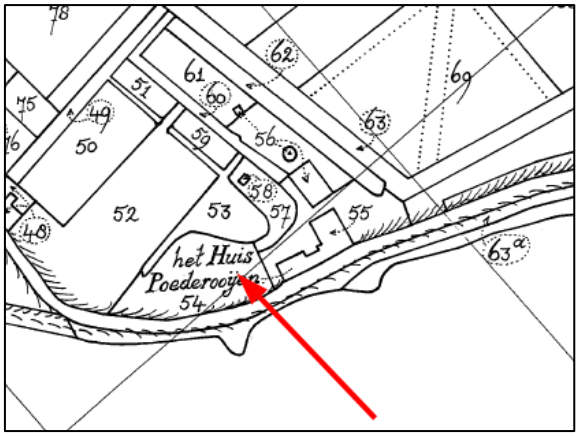

Afb. 58: Kadastrale minuut huis te Poederoyen anno 1811-1832

(Bron: detail kadastrale minuutkaart 1811-1832 Poederoyen, Sectie D, blad 1)

[1342] Gruben 2004, 33, Treling 2012, 57-58.
[1343] Zie § 4.6.2.
[1344] OBNB I, nr. 676 (16-12-1304); nr. 679 (16-12-1304) 'in villa de Empel in domo quadam dicta Vroenhuys'.
[1345] Zie § 3.8.1.'de l' occupation de la maison de Meerwijk par Jean de Releghem vassal du Brabant' (Verkooren 1912, nr. 2622 (10-10-1368).
[1346] Treling 2012, 53-54.
[1347] Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

Wat de feitelijke bouwgegevens betreft, is het huis van Poederoijen vergelijkbaar met het huis te Bokhoven en dat te Empel-Meerwijk. Er zijn weliswaar ook enkele tekeningen van het huis Poederoyen maar die bieden vanwege de hoge mate van onbetrouwbaarheid geen houvast voor een interpretatie. Rademaker heeft twee tekeningen van het huis Poederoyen gemaakt, één als ruïne, en één van het huis aan de achterzijde, dat wil zeggen getekend vanaf de Maas (afb. 59).[1348] De eerste tekening is een kopie en komt nagenoeg geheel overeen met een tekening van Stellingwerf.[1349] De tweede prent toont de herbouw van het kasteel na de verwoestingen in 1508 en 1672. Op de tekeningen zijn geen bouwkundige elementen zichtbaar die verwijzen naar een oudere, 14de-eeuwse, bouwvorm.

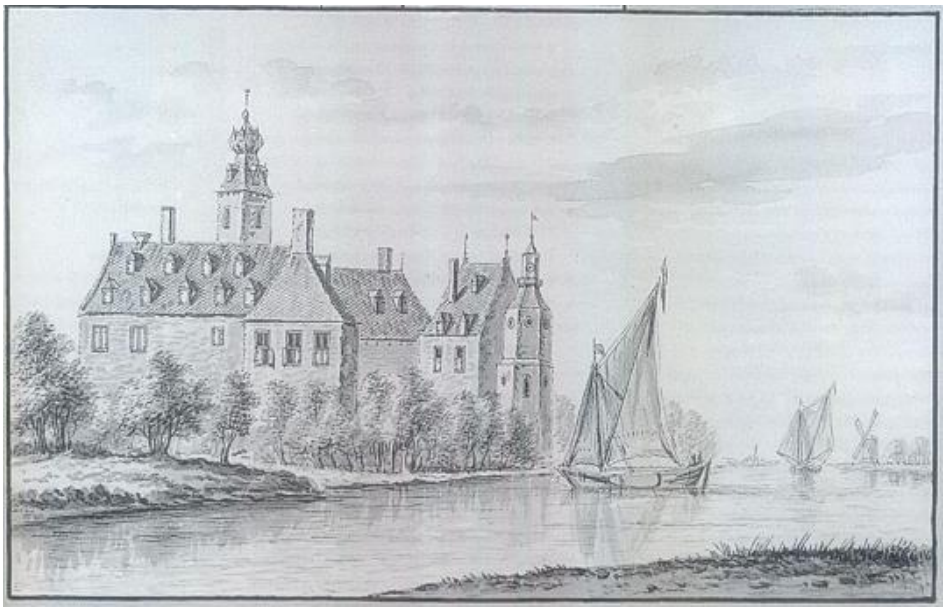

Afb. 59: Tekening huis Poederoyen, A. Rademaker

(Bron: Dumas 2006: 135, nr. 143)

Onder de wetenschappelijke leiding van prof. H. L. Janssen zijn door de archeologische dienst van Den Bosch ook in Poederoijen opgravingen uitgevoerd. Aanleiding voor het onderzoek was een dijkverzwaring. In 1999 zijn bij werkzaamheden aan de binnenzijde van de dijk restanten van het kasteel bloot gelegd.[1350] Het merendeel van de restanten ligt echter onder het dijktracé, daardoor was het niet mogelijk die geheel uit te graven en te onderzoeken. Het gevolg is dat slechts een (klein)deel van de plattegrond werd blootgelegd wat het interpreteren van de vondsten ernstig hinderde. De delen van het opgegraven muurwerk zijn ingemeten en geanalyseerd. De oudste muurresten zijn gedateerd als vroeg 14de-eeuws metselwerk. Bij latere werkzaamheden aan de buitenzijde van de dijk (2000) zijn ook muurresten van het voormalige kasteel gevonden. Het geheel aan opgravingsresultaten is echter te fragmentarisch om een indruk te geven van het karakter of de omvang van de plattegrond. De vondsten duiden wel op een grootschalige verbouwing in twee kort opeenvolgende bouwfasen, maar naar het 'hoe' daarvan is het gissen.[1351] Het is door de schaarste aan gegevens niet mogelijk het concept van het kasteel chrono-typologisch te herleiden.

[1348] Dumas (red.) 2006, 135. (ruïne); Dumas (red.) 2006, 134 (achterzijde).
[1349] Dumas (red.) 2006, 134.
[1350] Janssen 2000, 57-58. Een publicatie hierover is in bewerking, vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.
[1351] Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

Maar ook al ontbreken bronnen en zijn de archeologische vondsten slechts in heel beperkte mate bruikbaar voor dit onderzoek, toch is het overduidelijk dat dit gebouw in de 14de eeuw een aanzienlijk en prestigieus huis was, het was namelijk een landsheerlijke burcht. Van het kasteel zijn in vergelijking met het huis te Bokhoven en dat te Empel-Meerwijk dan ook meer historische gegevens bekend. De eerste vermelding van het huis dateert uit 1327. Arnold van Poederoyen, leenman van het huis Poederoyen, staat genoteerd in de lijst van leenmannen die na het overlijden van Reinald I van Gelre diens opvolger Reinald II met *de ledige hand* de leenhulde brachten.[1352]

In de Tielse Kroniek staat Jan Moliart te boek als 'stichter' van het kasteel Poederoyen.[1353] Al is dat gezien het verhef van 1327 niet juist, hij mag wel gezien worden als de opdrachtgever van de verbouw van het kasteel. In 1340 is in de Gelderse hertogelijke rekeningen een post opgenomen van een groot bedrag voor bouwactiviteiten aan het kasteel te Poederoijen.[1354] De notering geeft niet aan waarom de bouwactiviteiten plaatsvonden, betrof het herstelwerkzaamheden wegens verval of afbraak of was er (ook) sprake van uitbreiding? Uit de kostenpost volgt wel dat het huis in Poederoijen in 1340 een landsheerlijke burcht was. Tussen 1327 en 1340 kreeg de Gelderse landsheer het huis dus in eigen bezit. Een landsheerlijke burcht stond onder direct gezag van de landsheer. Dat wil zeggen dat er géén sprake was van het huis als een leen of allodium van een andere heer, de landsheer was de vol-eigenaar van het huis. Andere Gelderse landsheerlijke burchten waren gelegen in Gelder, Goch, Nijmegen, en Arnhem.[1355] Frankewitz dateert de periode waarin het huis Poederoyen tot het hertogelijk bezit behoorde tot 1377.[1356] Dat moet echter bijgesteld worden, in 1347 was Arnold van Herlaar immers heer van Poederoyen.[1357] Uitgaande van de eerste vermelding in de Gelderse rekeningen is de burcht slechts voor een korte tijd met zekerheid als landsheerlijk te bestempelen (1340-1347).

De landsheerlijke burcht was een machtscentrum. Aangezien de landsheer zelf het middelpunt van de landsheerlijke macht was, gold dit automatisch ook voor de woning waar hij dan verbleef. Het huis dat als een landsheerlijke burcht diende, beschikte over de juiste ruimten voor het herbergen van de landsheer en zijn gevolg. Naast een zaal betrof dat veelal een gevangenis, een kapel, een keuken en waarschijnlijk een voor de landsheer afzonderlijke kamer. De landsheerlijke residentie bezat alle (luxe) elementen voor bewoning en verdediging. Indien de landsheer niet op zijn burcht verbleef, bewoonde een kastelein of een ambtman gewoonlijk het kasteel. Volgens Frankewitz was aan vrijwel iedere landsheerlijke burcht een ambtman verbonden. Dit zou impliceren dat ook op Poederoyen een ambtman tussen 1340-1347 woonachtig was, maar er zijn geen vermeldingen die dat bevestigen.

Door het ontbreken van een degelijke studie over de Gelderse landsheerlijke burchten is het niet bekend welke specifieke functie(s) de verschillende landsheerlijke burchten van de graven en hertogen van Gelre bezaten. De geografische verspreiding van die burchten wekt volgens Frankewitz niet de indruk van een geo-militaire burchtenpolitiek. Hij koppelt dat aan de functie van de landsheerlijke burcht. Volgens Frankewitz was het handhaven van macht in een bepaald gebied het primaire doel van een landsheerlijke burcht, niet verovering.[1358] Hiertoe was een kleine bezetting van een kasteel al voldoende. Echter, waarom zou de Gelderse hertog een landsheerlijke burcht, *in concreto* Poederoyen, in de Bommelerwaard willen, als het primaire doel van de landsheerlijke burcht inderdaad de handhaving van landsheerlijk macht was? Juist in dit

[1352] Sloet e.a. (eds.) 1924, 719.
[1353] Kuys e.a. (eds.) 1983, 117.
[1354] Nijhoff (ed.) I. 1830, cxxxiv (bijlage).
[1355] Frankewitz 2001, 185-204.
[1356] Frankewitz 2001, 198.
[1357] Zie § 3.7.1.
[1358] Frankewitz 2001,188.

gebied waren de heren steunpilaren in de strijd van Reinald II tegen zijn vader.[1359] Waarschijnlijk was het motief, het handhaven van macht, niet naar binnen maar naar buiten gericht.

5.4.4 Kastelen als Gelderse steunpunten langs de Maas

Nadat hij zijn inkomsten in de Bommelerwaard in 1325 had verpand, bleef de regio onder de aandacht van Reinald II, zoals dat voordien (1318) ook het geval was. Dat tonen de weteringbrieven (1320-1321)[1360] en de landbrieven (1327/1335) aan.[1361] Janssen noemt het uitvaardigen van die landbrieven een indrukwekkende prestatie op binnenlands politiek gebied. Hij roemt de regering van Reinald II en ziet deze als het hoogtepunt van de middeleeuwse geschiedenis van Gelre.[1362] In die tijd klom ook iemand uit de Bommelerwaard in het landsheerlijk bestuur op, Jan Moliart afkomstig uit Zaltbommel.[1363] Hij was vanaf 1326 landrentmeester van Gelre en wist zich in de jaren dertig aan het Gelderse hof op te werken tot kanselier. Hij was de leermeester en meest naaste vertrouwenspersoon van Reinald II van Gelre en werd de spil van het centraal landsheerlijke bestuur. Moliart staat in de Tielse kroniek te boek als de 'bouwheer' van Poederoyen. Het heeft er alle schijn van dat deze, zelf afkomstig uit het gebied, van grote invloed is geweest op het borgen van de macht van de Gelderse graaf. Onder Reinald II nam het aantal kastelen als Gelders leen en als 'open huis' sterk toe.[1364]

Op enige wijze was Reinald II, mogelijk ingefluisterd door Moliart, op zoek naar het bestendigen van zijn macht en gezag in dit gebied. Dat volgt niet alleen uit de bestuurlijke maatregelen die hij nam maar blijkt eens te meer uit zijn burchtenpolitiek in dit gebied. Dat betreft niet de vroeg opgedragen kastelen van Nederhemert (1310)[1365] en Brakel (1321).[1366] Het is een militair-geografische georiënteerde politiek die vooral in de periode na 1330 gestalte kreeg. Dat kwam niet uit de lucht vallen. De ontwikkelingen in de regio loonden alleszins de moeite het gezag extra te zekeren, de noordgrens van Brabant werd bepaald.

In het tweede kwart van de 14de eeuw wist de Brabantse hertog het gebied van zijn gezag in het noorden af te ronden.[1367] Daaraan vooraf ging de strijd tussen de graaf van Holland en de landsheer van Brabant om het nabije Heusden. Die wist de Brabantse hertog te winnen. Jan III (1312-1355) verwierf een belangrijke grensstad als bolwerk voor de noordgrens van zijn territorium. In 1332-1334 vond de 'grote coalitie oorlog' tegen Brabant plaats. Liefst drieëndertig (lands)heren, 'de grote coalitie' waaronder ook de landsheer van Gelre, isoleerden en bestreden Jan III, de hertog van Brabant.[1368] In augustus 1334 deed Filips VI, de Franse koning (1328-1350) uitspraak over de strijd. Hij bepaalde onder andere dat de hertog van Brabant Tiel, Zandwijk en Heerwaarden moest afstaan aan de Gelderse landsheer in ruil voor de Heusdense Bovendorpen Oudheusden, Vlijmen, Hedikhuizen en Engelen. Hoewel het de opzet was de ruil vóór april 1335 af te handelen vond dat formeel pas op 10 september 1339 plaats. De Brabantse hertog had intussen ook Heusden en Grave in zijn bezit gekregen, hij had nu de noordelijke grens van zijn territorium gezekerd. Opmerkelijk genoeg was na de oorlog zijn gezagsgebied er niet kleiner op geworden. Door de ruil met Gelre werd de

[1359] Zie § 3.4.; Van Doornmalen 2001b, 1-12.
[1360] Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 189 (21-08-1320). In 3121 schonk Reinald II dat recht ook aan de inwoners van Zaltbommel (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 192 (5-6-1321). De naam Van Herlaar staat in geen van deze oorkonden genoemd. Zie voor de landbrieven en het overheidsgezag in Gelre, Noordzij 2009, 158-159; Moorman van Kappen 1986, 137-138.
[1361] Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 215 (8-12-1327); nr. 302 (27-03-1335).
[1362] Janssen 2001, 18-19.
[1363] Zie voor Moliart, Thissen 1995, 23-52.
[1364] Kalkwiek 1976, 162, 173-175.
[1365] Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 110 (27-07-1310).
[1366] Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 193 (08-08-1321).
[1367] Van Uytven 2004,108.
[1368] Zie Avonds 1984, 78-183.

Maas langs de Bommelerwaard de grensrivier tussen de landsheerlijkheden Brabant en Gelre. Voor de Gelderse landsheer resteerde alleen de optie aan de grens van zijn territorium evenzeer steunpunten op te trekken en daar wist hij ook de Herlaars bij in te zetten.

De eerste burcht waar Reinald II zich op richtte was Nederhemert, dat ligt vrijwel tegenover Heusden. Het kasteel was in 1310 al opgedragen aan de graaf van Gelre. Op nieuwsjaardag 1332 werd in een gerechtelijke belofte vastgelegd dat de burcht van Hemert ten behoeve van de graaf van Gelre zou blijven.[1369] Vanwaar die belofte? Uit de tekst van de akte blijkt dat de heer van Hemert in diepe schulden zat en het voornemen had de burcht te verkopen om zijn schulden te lossen. Daar stak Jan Moliart echter een stokje voor. De graaf van Gelre, in de persoon van Jan Moliart, nam de schulden op zich en verwierf daardoor de rechten op de burcht. Behalve Jan Moliart die tot de 'receptores Gelrenses' behoort, staan in de akte ook zijn verwanten, schepenen van Zaltbommel genoemd. Jan Moliart heeft dus zeker een belangrijk aandeel gehad in het behouden van de burcht van Poederoyen en die van Nederhemert voor de landsheer van Gelre. In dat licht valt ook de overdracht van het huis te Tuil (1329) te zien.[1370] Ook daar was Moliart bij betrokken. In 1336 verklaarde Willem van Kranendonk zijn huis in Hedel als open huis en ten Zutphense rechten in leen te houden van Gelre.[1371] De landsheer verwierf dus juist in deze periode verschillende huizen in dit gebied. In dat perspectief kan wellicht ook de overdracht van het huis Empel-Meerwijk in 1342 geplaatst worden.

De Herlaars, leden uit één gezin, verwierven in de periode 1330-1350 de hoge heerlijkheden en huizen van Empel-Meerwijk, Bokhoven, Ammersoyen en Poederoyen. Dan verschijnen zij ogenschijnlijk uit het niets. Dat is hiervoor (hfst. 3) als merkwaardig bestempeld maar het kan geen toeval zijn. Reinald II en zijn opvolger Reinald III die de Herlaars met de huizen en heerlijkheden beleenden, moeten zich er terdege van bewust zijn geweest dat de Herlaars door het leenbezit van de huizen Poederoyen en Empel-Meerwijk, en het eigen bezit van de huizen Ammersoyen (en Bokhoven?), langs de grensrivier belangrijke steunpunten voor de landsheerlijkheid innamen. De huizen liggen langs de Maas op luttele kilometers van elkaar verwijderd. Gevoegd bij de huizen van Hedel en Nederhemert bezat de Gelderse landsheer nabij 's-Hertogenbosch en Heusden nu alle burchten als steunpunten langs de rivier, de grens met Brabant. Militair-geografisch bezien vormden die huizen een Gelderse linie, bolwerken van gezag aan de noordgrens van Brabant. Waarom de Herlaars, leden van de hoge adel, dan verkozen werden als leenmannen laat zich nu niet vaststellen. Wel is duidelijk dat het de Gelderse landsheren Reinald II en Reinald III waren die de Herlaars in de positie van de adel aan de grens toestonden. Het is daarom niet vreemd dat zij zich niet als 'grensadel' gedroegen.

[1369] Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 255 (01-01-1332).
[1370] Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 227 (06-06-1329).
[1371] Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 311 (28-10-1336).

5.5 Kasteel Ammersoyen

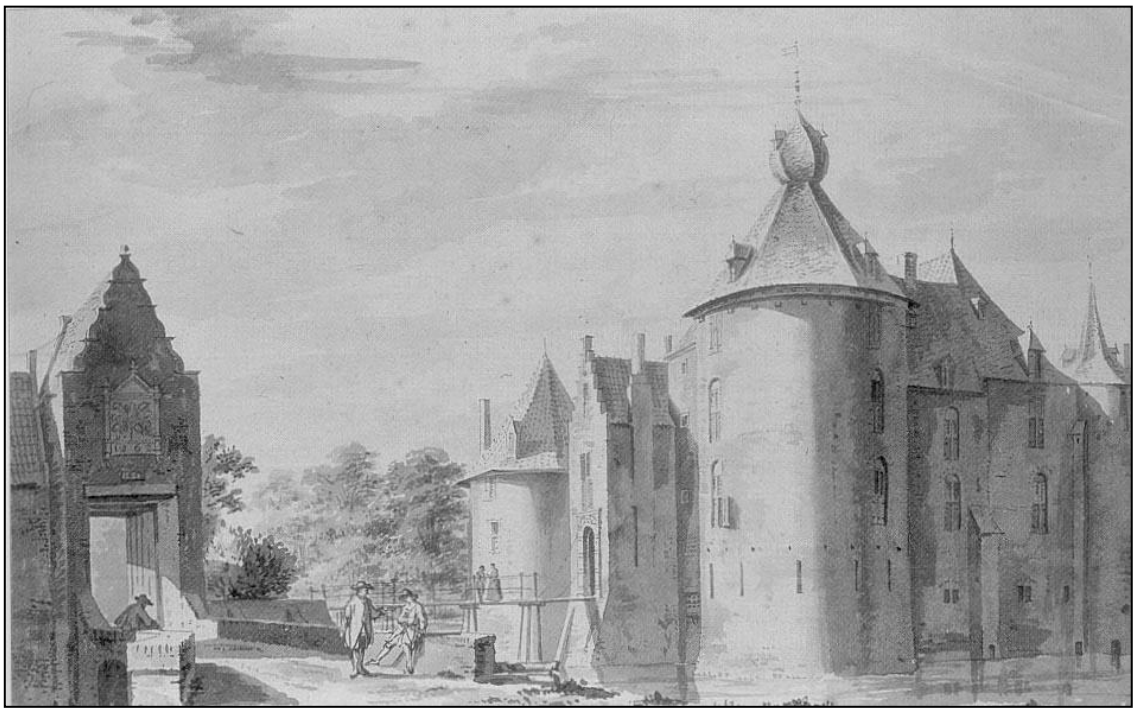

Afb. 60: Tekening huis Ammersoyen, De Haen

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 19, Fig. II)

Het huis Ammersoyen is ontsnapt aan de destructieve krachten die in de loop der eeuwen andere huizen letterlijk te gronde richtten, het heeft een brand en verschillende oorlogen doorstaan. Het bleef overeind ondanks het feit dat het telkens in de vuurlinie lag. Het rivierengebied was na de Gelderse en Habsburgse twisten, tijdens de Nederlandse Opstand, de Franse invallen van 1672 en 1794 en de Tweede Wereldoorlog een grensgebied tussen de strijdende partijen. [1372] Dat heeft een stempel gedrukt op de omgeving.

Het huis is, zoals alle kastelen in de Bommelerwaard, gebouwd op een stroomrug. Kasteel Ammersoyen bestaat uit een complex van een burcht en een voorburcht op twee eilanden omgeven door een dubbele gracht. Om het kasteel te bereiken moeten drie bruggen worden overgestoken. De grachten (afb. 61. nr. 619, 621) staan onderling niet in verbinding. De buitengracht is aangesloten op een brede sloot (‘De Meer’ sloot) die het tracé van een oude Maasmeander volgt.[1373] Aan die verlate meander (*meer*) liggen ook een *stenen kamer* te Wordragen en de woontoren te Well, het huis Van Malsen.[1374] Over de middeleeuwse situatie van de voorburcht ontbreken gegevens. In de 19de eeuw bestond de voorburcht uit een L-vormig hoofdgebouw

[1372] Zie Van Doornmalen 2002.

[1373] Een veel gestelde vraag betreft de datering van het dichtslibben van deze meander. Het is voeding voor de gedachte dat aanvankelijk de Maas langs het kasteel stroomde (Van Reijen, 1976, 91). De naam Ammersoyen geeft al aan dat de meander dicht was, immers het deel ‘mer’ van ‘meer’ verwijst naar een verlaten meander. De vroegste vermelding van de naam is in 1205. Daarmee is de relatieve chronologie, de *terminus ante quem*, bekend. Uit paleomagnetisch onderzoek van grondboringen blijkt echter dat de meander in de 9de eeuw is verlaten (Cohen, Stouthamer, Pierik, Geurts 2012, 135).

[1374] Zie § 5.6.

en een afzonderlijke schuur. De burcht bestaat uit een vierkante opbouw met op elke hoek een ronde toren, drie woonvleugels en een vleugel met een poortgebouw.

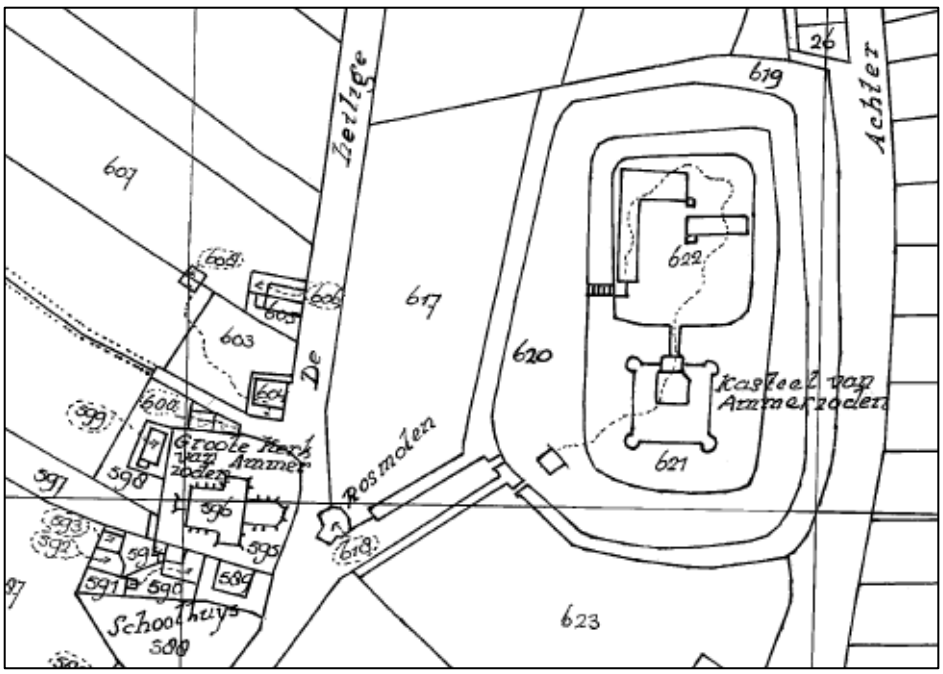

Afb. 61: Kadastrale minuut kasteel te Ammersoyen anno 1811-1832

(Bron: detail kadastraal minuutplan 1811-1832, Ammerzoden sectie D-blad 1)

Een gedegen en nauwgezette studie over de bouwgeschiedenis van het kasteel Ammersoyen ontbreekt. Ondanks de restauratie van het huis in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw is er geen systematisch bouwhistorisch, dendrochronologisch of archeologisch onderzoek uitgevoerd. Die onderzoeken zijn tegenwoordig vanzelfsprekend, maar ten tijde van de restauratie waren de mogelijkheden daartoe nog niet algemeen.[1375] De gracht is bij de restauratie uitgediept en de keldervloeren zijn opengelegd. Alle vondsten zijn bijeengebracht. Er zijn geen sporen van een mogelijke voorloper van het kasteel Ammersoyen ontdekt.

Voor een reconstructie van de bouwgeschiedenis van het kasteel is de secundaire literatuur niet toereikend. Het kasteel staat in vele werken beschreven, maar de teksten blijven beperkt tot de erfopvolging van het huis.[1376] Een uitzondering hierop is het artikel van bouwhistoricus E. Orsel, 'Kasteel Ammersoyen ouder dan gedacht?' over de mogelijke datering van de eerste aanleg van het kasteel.[1377] Voor de analyse en reconstructie van de bouwgeschiedenis die hierna volgt, is vooral gebruik gemaakt van de verslagen van de eigenaar, de *Stichting Vrienden der Geldersche kasteelen.* [1378] In die verslagen beschrijft de toenmalige

[1375] Zie voor de ontwikkelingen in de bouwhistorie, Steehouwer 2000, 8-27; Stenvert & Van Tussenbroek 2009,8-15; Van Tussenbroek 2000. Midden jaren tachtig van de 20ste eeuw kwam het Nederlands dendrochronologisch onderzoek op gang. In 2008 is er door R. Gruben onderzoek gedaan naar de mogelijkheid het bewaarde constructiehout dendrochronologisch te dateren. Helaas bleek het bewaarde hout hergebruikt materiaal te betreffen (Orsel 2012, 178 noot 58).

[1376] Een kleine, niet uitputtende, opsomming: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1978,2-21; Box 1870; Eliëns & Harenberg 1984, 201-208; Van Gulick 1960,151-158; Van Lennep 1854b, 175-202; Van Reijen 1976; Robidé van der Aa 1846; Schotel 1844; Vermeulen 1932, 7-30; Werner 1905-1908, 185e.v.; Knuijt 2013, 314-318.

[1377] Orsel 2012, 168-179.

[1378] Buurman 1958, 77-83; Buurman 1965, 32-35, 111-148; Buurman 1976, 27-63.

directeur van de stichting D.J.G. Buurman het relaas van de restauratie. Vooral het verslag *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1965-1975 en Verslag over de jaren 1965-1975* biedt veel informatie.[1379] Het was niet de bedoeling van Buurman een bouwhistorisch rapport te schrijven, hij doet verslag van de bevindingen tijdens de restauratie. Daardoor zijn de bouwgegevens niet structureel in zijn tekst verwerkt, maar als losse vermeldingen zonder context opgenomen. Desondanks zijn in de verslagen, in tegenstelling tot de algemene literatuur, wél zaken van belang opgenomen. Een andere bruikbare bron is de onder redactie van Buurman verschenen monografie over kasteel Ammersoyen *Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*. [1380] Daarin staan behalve foto's en tekeningen van bijvoorbeeld De Haen en Pronk ook bouwtekeningen van de architecten Redtenbacher (1870) en Korswagen (1958) afgedrukt. Juist die tonen veel belangrijke details van het gebouw. De reconstructie van het 14de-eeuwse kasteel die hieronder volgt, berust daarom vooral op de oorspronkelijke bronnen, de tekeningen van R. Redtenbacher (1870) en architect H. Korswagen (1958) van het kasteel vóór de restauratie.[1381] Gevoegd bij de notities van Buurman is het daardoor mogelijk een beeld te schetsen van de oorspronkelijke opzet van het bouwconcept en de bouwvorm.

De verslagen van Buurman lichten een tipje van de sluier op, niet meer dan dat, van de fasen van het plannen, de restauratie en soms ook van de overwegingen die de restauratie bepaalden. De (eenzijdige) nadruk op het restaureren, en niet op historisch-bouwkundig onderzoek, is vanzelfsprekend voor deze verslagen, het restaureren behoorde immers tot de centrale doelen van de stichting. Verschillende aspecten van het gebouw staan in de verslagen beschreven zonder de ontwikkeling daarvan te belichten. Hierdoor ontstaat impliciet de indruk dat het kasteel sinds de bouw in de 14de eeuw weinig veranderd is, ook al geeft Buurman wel aan dat de zijvleugels uit een latere periode dateren. De kasteeltekeningen versterken dat beeld enigszins. Op de oudste tekeningen van het huis Ammersoyen is het kasteel te zien zoals dat morfologisch nu nog herkenbaar is. Echter alle tekeningen van het kasteel dateren uit de 17de eeuw of later. Hierdoor lijkt het gebouw van buiten niet aan wijzigingen onderhevig te zijn geweest, wat voor die periode nagenoeg juist is. Voordien kende het kasteel echter wel degelijk verschillende bouwperioden en bouwfasen.

Er ontstaat gemakkelijk verwarring in de hantering van de begrippen ‘bouwperiode’, ‘bouwfase’ en ‘bouwcampagne’. Deze begrippen zijn hier als volgt gehanteerd. Een *bouwperiode* bestaat uit het fysiek uitvoeren van één bepaald concept en kan één of een aantal *bouwfase(n)* overbruggen. Een bouwfase bestaat uit één of meer *bouwcampagnes.* Een bouwcampagne werd bepaald door de tijd waarin het mogelijk was het metselwerk op te trekken. De verschillende bouwcampagnes zijn nog te herleiden aan de buitenzijde van het gebouw door het gebruik van een zogenaamd *varken* in het metselwerk. Een *varken* is een over de gehele lengte afgeschuinde steen. Na het verwerken van bakstenen tot een bepaalde hoogte moest de mortel zich zetten. Onder de grote druk van de stenen verzakte het metselwerk. Om na het harden te beginnen met de volgende campagne egaliseerden de bouwers met een *varken,* een laag metselwerk van verlopende dikte, het voorafgaand metselwerk. Zo kan bijvoorbeeld het metselwerk van twee of drie lagen naar één laag verlopen. Deze taps toelopende lagen zijn op diverse plaatsen in het muurwerk te zien (afb. 62).

[1379] Buurman 1976.

[1380] Buurman 1986. Zie de recensie van Renaud over het boek *Ammersoyen* (Renaud 1988, 23-24). Dat het mogelijk is een goede ‘monografie’ over een gebouw te schrijven bewijzen de publicaties die verschenen zijn met medewerking van de NKS, Hoekstra 2002; Hoekstra 2003; Hoekstra 2005; Hoekstra 2007. Een ander voorbeeldstudie is die over het kasteel van Helmond. (Arts & Roosenboom & Zalingen-Spooren (red) 2001).

[1381] Het betreft tekeningen die Korswagen kon maken na het opmeten van het gebouw in de jaren vijftig van de vorige eeuw, kort voor het begin van de restauratie. De tekeningen geven meer details weer dan die van Redtenbacher uit de jaren ‘70 en ‘80 van de 19de eeuw. (Zie voor die tekeningen, Buurman 1986, 42-44). De tekeningen van Redtenbacher zijn wat de indeling van de ruimten betreft betrouwbaarder. Het kasteel werd daarna, vóór 1875, aangepast aan het kloosterleven.

Afb. 62: 'Varken' op de noordoostelijke toren.

(Foto, auteur)

5.5.1 Ammersoyen, een reconstrcutie van de14de-eeuwse situatie

De vroegste bouwperiode betreft de 14de-eeuwse bouw van de zuidelijke woonvleugel, met de aanpalende torens, een laag poortgebouw en de bouw van de weermuur. De bouwperioden van de westelijke en oostelijke woonvleugels, waarbij ook de poortvleugel werd verhoogd, dateren uit de 15de, 16de en 17de eeuw. Het bouwmateriaal, het gebruik ervan, het metselverband en het formaat van de bakstenen zijn de belangrijkste indicatoren voor het dateren van een gebouw. Het metselwerk van Ammersoyen is opgezet in Vlaams verband met gebruik van bakstenen van het formaat *ca*. 31 x 15 x 8 cm. Dat verband en het formaat stenen zijn in de Noordelijke Nederlanden na 1325 vrijwel niet meer gebruikt.[1382]

Het bouwen van de weermuren van het gehele grondplan vond in één bouwperiode plaats. Na de eerste aanleg is dat niet meer gewijzigd. De plattegrond van het vierkant kasteel met ronde hoektorens, inclusief de verdeling in drie vleugels, berust op één oorspronkelijk plan (afb. 63). De eerste bouwperiode bestond ten minste uit twee bouwfasen, die van de kelderverdieping, en die van opbouw van de zuidelijke woonvleugel. De keldermuren aan het binnenplein behoren tot de eerste bouwfase. Daaruit volgt dat het huis niet heeft

[1382] Janse 1965, 84. Ook Renaud (Gruben, Wielinga & Saan 2008, 60) en Orsel (Orsel 2012, 168) dateren dit formaat baksteen als 13de- begin 14de-eeuws. Bij het dateren van het metselwerk en het steenformaat moet bedacht worden dat het tijdvak van het gebruik regionaal kan afwijken. Dat het metselwerk na 1325 weinig voor zou komen is een aanname (Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 91). Het is echter oppassen met het interpreteren van het metselwerk, sommige delen zijn origineel maar andere muurdelen zijn tijdens de restauratie opnieuw gevoegd en aangezet. Ook zijn er delen van de muren vervangen waarbij stenen zijn hergebruikt of compleet opnieuw gemetseld. Bij de restauratie is ook het buitenwerk (zichtwerk) onder handen genomen. Hoewel architect en bouwleider Korswagen de werklieden erop attendeerde het muurwerk zo getrouw mogelijk terug te brengen is niet uit te sluiten dat hierin toch wijzigingen zijn gemaakt (Persoonlijke mededeling van dhr. W. Fraaye die het metselwerk van de zuid- en westzijde restaureerde, d.d. 02-08-2010).

gefunctioneerd als een louter ommuurde ruimte, als een 'kampement'.[1383] Er zijn een aantal argumenten te noemen die dat voor Ammersoyen vrijwel uitsluiten. Zo zijn tijdens de bouw van de kelderruimten een gemak en een stookplaats in de oostelijke muur direct in het metselwerk meegenomen. In de torenmuren zijn afvoerkokers voor het sanitair op een bovenliggend niveau opgenomen. De keldertussenmuur heeft ook al de volle zwaarte. Tijdens de bouw hield de bouwmeester al rekening met uitbreiding van zowel een westelijke vleugel als ook een oostelijke vleugel, maar alleen de keldermuur van de westelijke vleugel is daadwerkelijk opgetrokken.[1384] De symmetrie tussen de oostelijke kelder en de westelijke kelder wijst op een vooropgezet plan van een huis met drie vleugels, waarvan de achterzijde de woonvleugel was. Dat bevestigt tevens dat het muurwerk uit één bouwperiode stamt. Ook de plaatsing van sanitair, afvoerkokers, haard, kelderdoorgangen naar de oostelijke en westelijke kelders, en de trappen in het muurwerk zijn elementen die duiden op een zeer planmatig concept. Dat planmatige is kenmerkend voor dit huis.

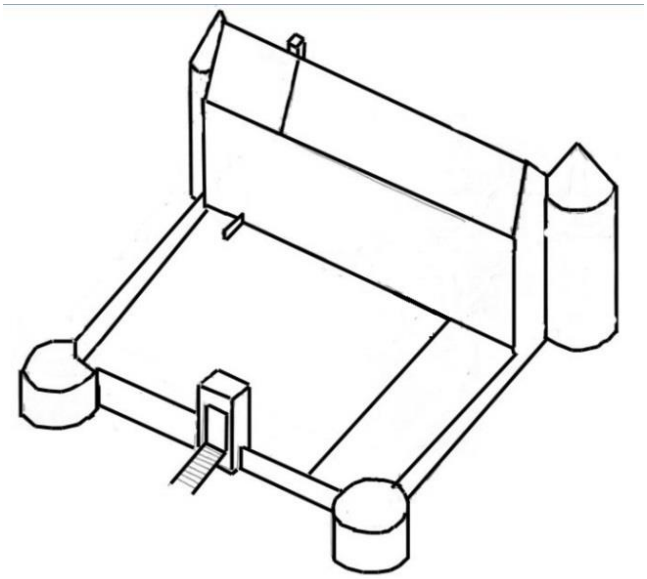

Afb. 63: Impressie reconstructie vroegste bouwperiode van het huis Ammersoyen.

(Tek. Auteur. Noorden is onder.)

Het optrekken van de zuidelijke vleugel vanaf het hoofdniveau markeert een tweede fase van de eerste oorspronkelijke bouwperiode. Die tweede bouwfase betreft het completeren van het hoofdgebouw, de zuidelijke vleugel. Er zijn verschillende bouwkundige sporen die wijzen op kleine aanpassingen in het oorspronkelijk bouwconcept van de bouwheer. Ook in het hoofdgebouw zijn elementen waar te nemen die duiden op een 14de-eeuwse datering van het huis. Het al genoemde metselwerk, de structuur en het steenformaat, zijn daarvan de meest evident. Die waren in de 13de eeuw en vroeg 14de-eeuwse bouw in gebruik. Mesqui dateert het type kruisvenster, zonder enige versieringen, dat in de zuidelijke vleugel gebruikt werd als 14de-eeuws.[1385] Het gebruik van kruisvensters van Naamse steen is in Holland en Utrecht

[1383] Zie voor de gedachte van het vierkante kasteel als kampement, Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 156-157.
[1384] Buurman 1965, 144-145.
[1385] Mesqui 1993, 207.

in de 14de-15de eeuw voor het eerst te dateren.[1386] In het gebouw zijn alle verdiepingen gemaakt van hout, de balken rusten op consoles van Naamse steen. Het hout voor de plafonds (Abies Alba) was afkomstig uit het Zwarte Woud. In de 13de en 14de eeuw kwam het dennenhout in grote lengten daar vandaan.[1387] Samenvattend duiden deze gegevens van de kelderverdieping en het hoofdgebouw met de twee torens op een bouwperiode in het eerste kwart van de 14de eeuw. De reconstructie steunt Buurman als die opmerkt dat de zuidelijke vleugel een bepaalde tijd op zich zelf heeft gestaan.[1388] Afbeelding 63 geeft de situatie weer van de hierboven gereconstrueerde eerste bouwperiode van Ammersoyen.[1389]

5.5.2 Ammersoyen, de woonfunctie

Nu een vermoedelijke bouwperiode en een impressie van het gebouw beschreven is, kan de vraag gesteld worden in welke mate de door Janssen gestelde criteria voor een kasteel, woning en verdediging, te herleiden zijn?[1390] Uitermate goede verdediging zal niet bevorderlijk zijn voor bewoning, mutatis mutandis zal een luxe woning minder geschikt zijn voor (militaire) verdediging. Als eerste wordt de woonfunctie onderzocht, daarna volgt een toetsing van de militaire bouwdelen. De twee elementen van middeleeuwse luxe, sanitair en verwarming, vormen dé toetsstenen voor de woonfunctie.[1391] De woonvertrekken zijn daardoor gemakkelijk te onderscheiden van alle andere ruimten, de kamers zijn namelijk voorzien van een haard of schouw. Daarnaast zijn de ruimten voor bewoning ook voorzien van latrines. Niet alle verbouwingen, herstellingen, reconstructies of latere situaties/periodiseringen van vensters, schouwen zijn hier uitvoerig onderzocht of geanalyseerd. Van sommige is de oorspronkelijke vorm ook niet te reconstrueren. Bepaalde elementen zijn tijdens de restauratie aangebracht, zoals de huidige standvinken in het keldervertrek. De bestaande gewelven werden verwijderd omdat die uit de 16de of 17de eeuw zouden dateren. Bij die overtuiging zijn echter vraagtekens te plaatsen. De hierna volgende beschrijving is dan ook gebaseerd op de huidige situatie na de restauratie.

De kelderplattegrond

Voor een kasteel is het bepaald ongewoon dat zoals in Ammersoyen een keldervertrek (afb. 64.˙1) beschikt over zowel een latrine (afb. 64.˙a) als een haardplaats (afb. 64.˙b). Het gemak voert via een stortkoker in de muur af op de gracht. De schouw van de haard is een eenvoudige nis in het muurwerk. Het sanitair en de vuurplaats in de kelder wijzen op een bestemming voor intensief (woon)gebruik van de ruimte. Het vertrek is niet uitsluitend bedoeld geweest als een opslagplaats voor goederen. Deze kelder is vanuit het bovenliggende privévertrek via de muurtrap in de zuidoostelijke toren direct te bereiken (afb. 64.˙c). Er zijn geen sporen die duiden op een speciale functie voor deze ruimte. De eerste gedachte is die van een mogelijke keuken. In de aangrenzende kelderruimte (afb. 64.˙3), onder de grote zaal, is een waterput in de westelijke muur (afb. 64.e).

[1386] Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 86.
[1387] De Vries 1994, 46.
[1388] Buurman 1965, 145.
[1389] Orsel beschouwt de kapel als 14de-eeuws. Hij meent ook dat de noordoostelijke toren al aanwezig was. Hij komt daardoor tot een iets afwijkende tekening (Orsel 2012, 172). Zie voor diens onderbouwing en mijn visie daarop § 5.5.5.
[1390] Janssen 1992, 7.
[1391] Mesqui 1993, 169 e.v.

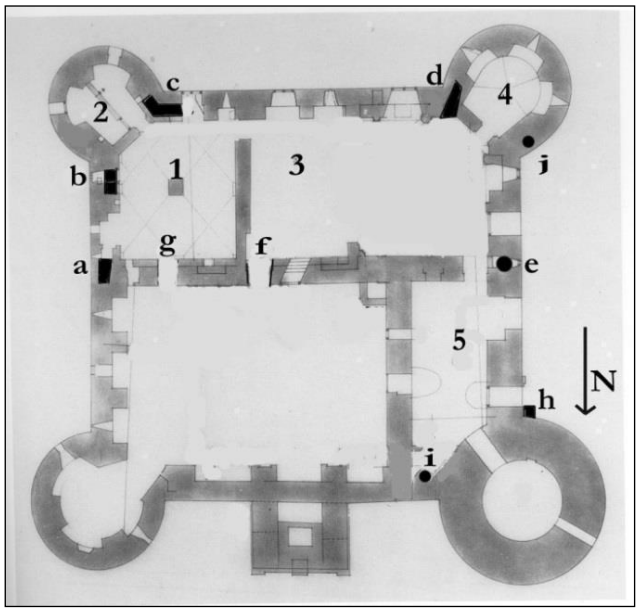

Afb. 64: Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen kelderverdieping na de eerste bouwfase

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 73, Fig. 52. tekening H. Korswagen aangepast door auteur)

Een van de belangrijkste aspecten in elk kasteel is de waterhuishouding, de aanwezigheid van waterputten. Bij een mogelijke belegering is het ontbreken van (vers)water letterlijk dodelijk. In Ammersoyen zijn twee waterputten voor grondwater aanwezig, één in de hoek van de westelijke kelder (afb. 64.i.) en één in de noordelijke muur van het *corps-de-logis*, het hoofdgebouw (afb 64. e). Die laatste waterput is zowel vanuit de kelder alsook vanuit de grote zaal te bereiken. Beide waterputten zijn met borstweringen afgeschermd. Die zijn niet gebouwd om de mens te beschermen tegen de verdrinkingsdood, maar om de kwaliteit van het water te beschermen. Vuil van mens of dier in de put doet het water bederven wat de burcht kwetsbaar maakt.[1392] Het water was te putten met een emmer en touw aan een haspel. Voor beide waterputten geldt het voordeel van de bouw in een oude maasmeander, het grondwaterpeil is dan al snel bereikt.

In de grote kelderruimte, de huidige *taveerne*, is geen haard of oven die op een keukenfunctie wijst.[1393] Daarom is een keukenfunctie voor de kleinere ruimte (afb. 64.·1) meer waarschijnlijk. De keuken was in de meeste gevallen in de directe nabijheid van de kamers van de heer.[1394] Mogelijk is de oorspronkelijke doorgang (afb. 64.·g) in de kelderruimte een korte tijd in gebruik geweest. In de tweede bouwfase is die echter dichtgezet. Daarna was deze ruimte te bereiken via de brede doorgang (afb. 64.·f) in de grote kelderruimte. (afb. 64.·3)[1395] In die beide vertrekken is in de muur bij de aanzet van de toren een trap naar het bovenliggende niveau (afb. 64.·c, d). De twee kelderruimten onder de torens (afb. 64.·2, 4) zijn alleen te bereiken vanuit de genoemde kelders (afb. 64.·1, 3). De twee torenkelders zijn als opslagplaats wel geschikt. In de muur van de zuidwestelijke toren (afb. 64.·4) bevindt zich een afvoer van een gemak op de eerste verdieping (afb. 64.·j). De secreten op het *niveau noble*, het niveau van de woonruimten van de heer, zijn voorzien van een afvoer in de muur en daardoor van buitenaf niet zichtbaar. Op de hogere niveaus zijn de

[1392] Zeune 1997. 190.
[1393] Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 82.
[1394] Dit vertrek lijkt in niets op de bekende in schilderijen gepresenteerde keukenruimten, maar die tonen meestal een keuken uit de 16de of zelfs 17de eeuw (Zeune 1997, 197-198).
[1395] Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 71; Buurman 1965, 129, 134.

latrines als erkers gebouwd op consoles van Naamse steen. Die buiten de muur uitgekraagd latrines zijn expliciet zichtbaar. Mogelijk werd dat gezien als een teken van welstand. Naast het kelderniveau van het *corps-de-logis* is waarschijnlijk ook de kelder van de westvleugel (afb. 64. 5) direct bij de eerste bouwfase opgetrokken. In deze kelder is eveneens een latrine (afb. 64.˙h), maar die behoort niet tot het oorspronkelijke plan.

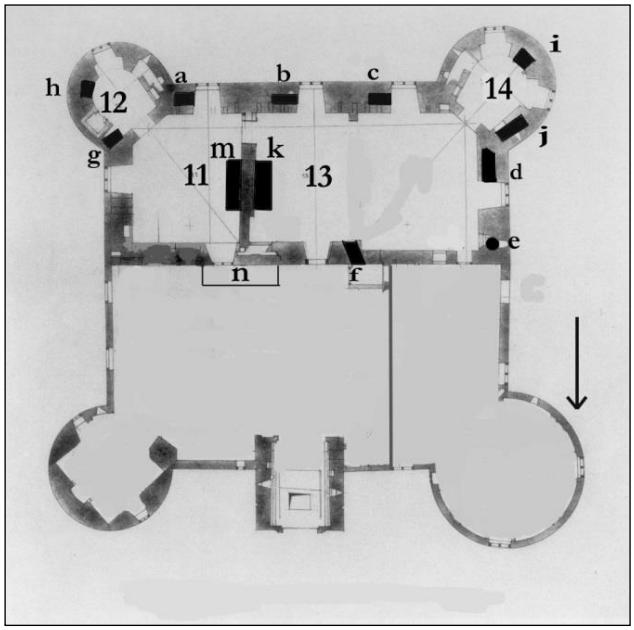

Afb. 65: Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen hoofdverdieping

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 74, Fig. 53. tekening H. Korswagen aangepast door auteur)

Het niveau noble

De indeling van de kelderruimten (1:2) in de 14de-eeuwse opzet weerspiegelt dat van de ruimten op de hogere verdiepingen, maar daarmee zijn de ruimten niet gelijkwaardig. Het verticale onderscheid boven/onder is essentieel. Er was een verdieping *basse* en een verdieping *haute*. De scheiding gaf de sociale segregatie van de huishoudens weer. Het 'gewone volk' huisde beneden, de heerlijke familie stond daar letterlijk boven.[1396] Op de hoofdverdieping (afb. 65), ook wel het *niveau noble* of het *bel-etage* genaamd, zijn de residentiële ruimten. In de beide torenkamers op dat niveau (afb. 65.˙12, 14) is zowel een gemak (afb. 65.˙g, j) als een haardplaats (afb. 65.˙h, i) aanwezig. De torenkamers hebben via een muurtrap directe toegang tot de grote kelders (afb. 64. 1, 3). In de twee hoofdruimten die deze verdieping verder bepalen (afb. 65.˙11, 13), zijn twee grote haardplaatsen aangebracht (afb. 65.˙k, m). Vrijwel alle haarden in het kasteel voeren de rook af via de muur, dat wil zeggen dat die tijdens de eerste opzet zijn aangelegd. De enige uitzondering is de rookafvoer van de haarden in de belangrijkste ruimten. De rookkappen van de haarden lopen over in een schoorsteen.

Van de woonvertrekken is de grote residentiële zaal (afb. 65.˙13), de ridderzaal, met een oppervlakte van 144 m² indrukwekkend. De afmetingen, 16 m lang, 9 m breed en 6 m hoog, doen de ruimte imposant over komen. Balken gemaakt van zilverden dragen het plafond. De balken rusten op consoles van Naamse steen.

[1396] Albrecht 1995, 23.e.v.; Impey 1994, 82-120.

De consoles zijn ongelijk van formaat.[1397] De vloer van deze ruimte bestaat nu uit dikke eikenhouten planken gedragen door balken op standvinken in de kelder. Het vloerniveau van de hoofdverdieping is ruim 1,8 m boven het binnenpleinniveau. De grote zaal is in alles de centrale ruimte. Hier bevinden zich de meeste en de grootste ramen, de meeste muurtrappen (afb. 65.b-c-d), er is een waterput beschikbaar (afb. 65.e) en een grote schouw (afb. 65.k). Er is geen latrine in deze centrale sociale ruimte. De latrines zijn 'privaat'.

Ook al is de schouw groot, in deze ruimte is de haard niet toereikend om het gehele vertrek te verwarmen. Dat geldt niet alleen voor Ammersoyen. Er zijn weinig kastelen bekend waarin de grote zaal meer dan één vuurplaats had om de gehele ruimte comfortabel te verwarmen. De verwarming is dan ook in de eerste plaats voor de heer, zijn gezin en zijn gasten die 'dicht bij het vuur zitten'.[1398] Die positie accentueert een sociaal verschil. De heer was het centrale punt, wat optisch werd bevestigd door zijn zetel in een grote zaal. De toegang tot de huiskapel vanuit de zaal, bij de schouw, is daarom ook heel symbolisch. Het is echter niet zeker of de kapel tot de oorspronkelijke opzet behoorde. In de zaal bij de schouw komen door de (later?) aangebouwde huiskapel de wereldlijke en geestelijke macht samen. De statuur van een eigen huiskapel is groot.[1399] Een kapel was een uiting van macht, status en geloof. De plaats van de kapel van kasteel Ammersoyen op het binnenplein, direct toegankelijk vanuit de grote zaal, is dan ook doelbewust gekozen. Bij binnenkomst via de poort zag de bezoeker direct de kapel naast de toegang tot de grote zaal. De gebruikelijke Oost-West oriëntatie is moeilijk te reconstrueren.

Naast de schouw zijn ook vensters wezenlijke elementen voor een zaal. In vrijwel alle kastelen zijn de vensters van de centrale zaal groot. In Ammersoyen bestaan de vensters uit kruisvensters. Deze zijn eenvoudig van opzet, zonder enige versieringen, en van glas (in lood) voorzien. Alleen de hoofdverdieping heeft kruiskozijnen. In de zaal kunnen de bovenste vensters gesloten worden door binnenluiken. Bij het sluiten van die luiken komt er toch nog daglicht naar binnen wat de luxe van het gebouw en de status extra bevestigt. Met uitzondering van het kozijn in de oostelijke gevelmuur is bij elk raam ook een muurtrap naar de eerste verdieping. Alle vensters zijn letterlijk voorzien van 'vensterbanken'.

Het dagelijks woonvertrek (afb. 65.11) is de ruime kamer grenzend aan de zaal. Ook dat vertrek heeft grote kruiskozijnen uit Naamse steen en is eveneens voorzien van zowel binnen- als buitenluiken. De schouw is gelijk aan die in de grote zaal waardoor deze kamer goed te verwarmen is. Deze ruimte was de exclusieve woonruimte. Dat blijkt ook uit het feit dat de latrine in de aangrenzende torenkamer was, niet in de woonruimte zelf. De kleine zaal is de enige kamer welke uitsluitend verbonden is met andere te verwarmen ruimten. Uit dit alles valt te concluderen dat deze in het ontwerp zo gepositioneerde kamer de centrale woonruimte, een 'withdrawing apartment' is geweest.[1400]

Er was vóór de 16de eeuw geen onderscheid tussen woon- en slaapruimten. De bewoners gebruikten de kamers voor beide doeleinden. Het onderscheid tussen slapen en wonen in aparte kamers ontstond pas later met de laatgotische bouw. Er zijn uitzonderingen, in de kastelen van de hoge adel werd dat functionele

[1397] Buurman 1976, 34.
[1398] Zeune 1997, 172.
[1399] Stevens 2003, 230.
[1400] Zie voor 'withdrawing apartments', Goodall 2011, 28-29. De 'kleine zaal' wordt vaak abusievelijk *kemenade* genoemd. Het begrip *kemenade* komt van het Latijnse *caminus* wat vertaald kan worden als haard, haardvuur of ook wel oven. *Kemenade* heeft betrekking op *elke* ruimte voorzien van een haard. Het tegenwoordige gebruik van *kemenade* als synoniem voor 'vrouwenvertrek' verdient bijstelling (zie Biller & Grossmann 2002, 84; Zeune 1997, 172). In de lijst van vertrekken (1546) staat een 'joffrouwencamer' genoemd, maar dat verwijst niet naar deze ruimte. In diezelfde lijst verwijst 'staetcamer' wel heel toepasselijk naar deze kamer.

onderscheid namelijk wel gemaakt.[1401] Volgens Zeune was het gebruik van afzonderlijke slaap- en woonruimten afhankelijk van de status van de bewoner. Zo er in Ammersoyen aparte slaapkamers zijn geweest, gezien de status van de bewoners is dit aannemelijk, dan komen daarvoor de twee torenkamers in de zuidoostelijke toren het meest in aanmerking. Die waren uitsluitend verbonden met het dagelijks woonvertrek. Alleen vanuit dit woonvertrek is de torenkamer op de eerste verdieping te bereiken via een muurtrap (afb. 65.a) in de zuidelijke gevelmuur. De twee kamers in de zuidwestelijke toren, ook voorzien van haardplaats en gemak, waren geschikt als gastenverblijf of privéruimten voor het directe personeel. De grote zaal kon daarbij functioneren als een scheiding tussen het privé van de heerlijke familie en de gasten annex (hoog) personeel. In het grote gebouw concentreerde het wonen zich in het geheel te verwarmen zuidoostelijk deel.

De secreten zijn opgenomen in de oorspronkelijke 14de-eeuwse bouwperiode, dat is hierboven al beschreven. Het toont de eenheid van het bouwplan aan. In het muurwerk van de latrines zijn geen ijzeren duimen of duimstenen aangetroffen voor het ophangen van een toegangsdeur, waardoor een 'heimelijk gemak' zou zijn ontstaan.[1402] Het sanitair is vanaf de woonruimten direct zichtbaar en toegankelijk. Toch lijkt ook hier wel een scheiding tussen privé en publiek aanwezig, waardoor er toch sprake is van een 'privaat'.[1403] De gemakken in de 'publieke' ruimten zijn namelijk enigszins verborgen. In de kelder (afb. 64.1) en in een kamer (de garderobe?) in de zuidwestelijke toren (afb. 65.14) is de latrine aan het oog onttrokken achter een hoek in de wand. In de grote zaal is in het geheel geen latrine, voor sanitaire nood diende het gemak in de zuidwestelijke torenkamer. Alle andere secreten in de privéruimten, zijn direct in het zicht en zonder stortkoker. Door direct buiten de muren te ontlasten was er geen ongemak van geur. De bouwwijze en het aantal latrines mag daarom gezien worden als een vorm van luxe en status.

Op de eerste verdieping van het *corps-de-logis*, boven het *niveau noble*, zijn alleen in de torenkamers privaten. In deze kamers zijn ook haardplaatsen. De rookafvoer vindt plaats door een gat in de muur, niet via uitgekraagde schoorstenen. Tussen de torenkamers en de ruimten boven de zaal zijn geen doorgangen. Vanaf het *niveau-noble* vormen de torens afzonderlijke eenheden. De ruimte boven de centrale woonruimte is als woonvertrek geschikt omdat deze naast een haard ook een latrine heeft. De eerste verdieping heeft alleen vensterluiken, waardoor de ruimten bij gesloten luiken donker zijn geweest. Alleen via de grote zaal kan men direct in beide ruimten op de eerste verdieping komen.

De beide torens aan het *corps-de-logis* hebben een niveau meer dan het hoofdgebouw. Het is niet mogelijk vanuit de torenkamers de zolders te bereiken. Op het hoogste woonniveau in de torens is alleen de kamer in de zuidwestelijke toren voorzien van een schouwtje. Deze is verbonden met een schoorsteen. De kamer in de zuidoostelijke toren heeft geen haardplaats. Beide vertrekken zijn wel voorzien van een gemak. Vanuit de torenkamers is het mogelijk via muurtrappen boven op de muur te komen. Dit element en de balkgaten aan de binnenzijde in deze bovenste torenkamers, duiden er op dat het dak oorspronkelijk binnen de muur viel. De muur was daardoor als weermuur te gebruiken.

De woonfunctie, de interne circulatie

Het was in de 14de eeuw gebruikelijk om met één trap zoveel mogelijk verschillende hoogteniveaus te overbruggen. De trap was een centraal en bindend element.[1404] Dat is in kasteel Ammersoyen absoluut niet het geval. De interne verticale circulatie vindt in het 14de-eeuwse gebouw geheel plaats door muurtrappen

[1401] Zeune 1997, 185.
[1402] Zeune 1997, 188.
[1403] Piper 1912, 489.
[1404] Stenvert & van Tussenbroek 2009, 181.

(Na de brand van 1590 is dat gewijzigd). De trappen variëren in breedte tussen zestig en negentig centimeter en hebben erg onregelmatige optreden en aantreden. De muurtrappen vormen eveneens een bewijs voor het optrekken van de zuidvleugel als één geheel binnen een bouwperiode. Alle verticale verplaatsingen in de zuidvleugel gaan via muurtrappen. In de grote zaal en de familiekamer zijn de vier trappen gebouwd vanuit de grote vensternissen. De trappen beginnen op het niveau van de vensterbanken waardoor er een aanzienlijk hoogteverschil is met de planken vloer. De muurtrappen zijn overkluisd door opvolgende gemetselde bogen of doorlopende kleine tongewelven.[1405] De muurtrappen maken in het huis een strikte scheiding mogelijk tussen de ruimten van de heer en zijn familie en die waar zijn gasten verbleven.

Wat vooral opvalt bij de circulatie in Ammersoyen is dat elke trap van en naar een 'eigen' ruimte leidt. De indeling bevestigt de centrale functie van de grote zaal. Vanuit de zaal zijn maar liefst vijf (verschillende) vertrekken te bereiken. Let wel, niet alle ruimten waren onderling verbonden (afb. 66). De interne circulatie is als volgt: vanuit de kelderruimten zijn de twee torenkamers op het hoofdniveau te bereiken. Deze kamers geven intern toegang tot de grote zaal of het woonvertrek. Het woonvertrek of 'withdrawing apartment' en de zaal staan met elkaar in verbinding. Vanuit de zaal zijn de twee bovenliggende ruimten, waaronder de zaalzolder te bereiken. Er is geen andere toegang tot die ruimten dan vanuit de zaal. Er is wel een doorgang tussen de zaalzolder en de zolderkamer boven het woonvertrek. Vanuit de grote zaal is er daarnaast de toegang tot de kamers in de zuidwestelijke toren. De torenkamers zijn met een muurtrap verbonden maar hebben geen toegang tot andere ruimten. In de bovenste torenkamer is de trap naar de weermuur. In spiegelbeeld geldt de beschrijving van de zuidwestelijke toren ook voor de zuidoostelijke toren. De zuidoostelijke torenkamers zijn alleen te bereiken door de muurtrap die in het woonvertrek begint. De vertrekken in de zuidwestelijke toren, alleen te bereiken vanuit de muurtrap in de grote zaal. Er zijn geen sporen gevonden van oorspronkelijk doorgangen van het hoofdgebouw naar de oostelijke of de westelijke vleugel.

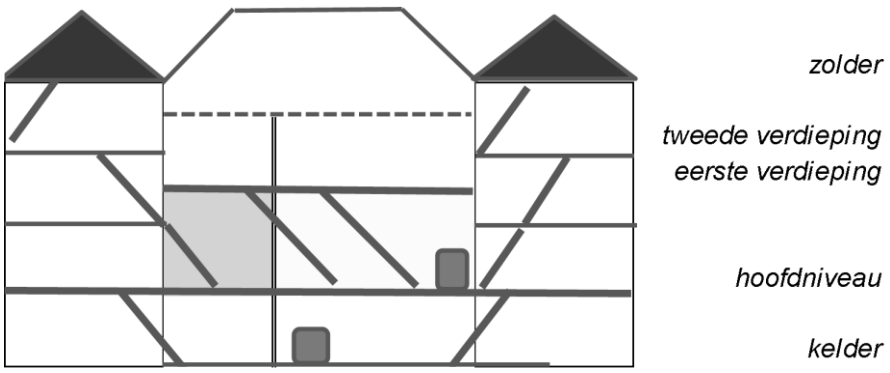

Afb. 66: Interne verticale circulatie in de zuidelijke vleugel van Ammersoyen

(muurtrappen zijn schuin getekend van ruimte naar ruimte. Het woonvertrek is gearceerd. Tek. Auteur)

Is met bovenstaande beschrijving de interne circulatie van de oorspronkelijke aanleg, de zuidelijke woonvleugel, duidelijk, de externe toegang tot het *niveau noble*, de grote zaal, is dat niet. Ook daar was vanaf het binnenplein een hoogteverschil te overbruggen. Gegevens over die belangrijke toegang ontbreken, mogelijk was de huidige toegang de oorspronkelijke, dat is niet uit te sluiten, maar het is gezien het voorgaande wel zeker dat ook daarover conceptueel nagedacht was.

[1405] Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 86.

5.5.3 Ammersoyen; de militaire functie

De weerbaarheid van een huis tegen mogelijke belagers kon variëren. Het weerstaan van een in opstand gekomen vijandige bevolking stelt andere eisen aan een gebouw dan de beveiliging tegen mogelijke stroperijen. Met andere woorden, de te verwachten militaire functie komt in het bouwconcept tot uiting. De vraag is dan in hoeverre verschillende elementen, behoudens de dikte van de muren en het gebruikte bouwmateriaal, in het bouwconcept van Ammersoyen betrekking hebben op die functie. Enkele elementen zijn vrij direct uit het gebouw zelf en de directe omgeving te herleiden. Het betreft de mogelijke (restanten) van de gracht(en), de poort(en), schietgaten en kantelen. Maar wellicht zijn er ook nog andere bouwkundige elementen die een militaire functie dienen.

De grachten en poorten

Het huis Ammersoyen is omgeven door twee grachten, naast een gracht om het kasteel en de voorburcht is er ook een gracht om het gehele complex van burcht en voorburcht. Het huis laat zich volgens (internationale) literatuur karakteriseren als een *waterburcht*. Deze burchten, waarbij de typologie niet gekoppeld is aan de functie van het gebouw maar aan de locatie, maken gebruik van een gracht of een natuurlijk meer. Een gracht wordt beschouwd als een defensief middel ter bescherming van het huis.[1406] Niet elke gracht diende ter verdediging. In de 12de en 13de eeuw gold in het Duitse Rijk een gracht als een defensief element indien een man staande in het midden van de gracht de grond met een schop niet meer op de kant kon werpen. De breedte van een defensieve gracht is daardoor te stellen tussen de 7 en 11 meter.[1407] Niet alleen houdt de gracht bij een open brug een mogelijke vijand op afstand, door het water is het mineren van het kasteel per definitie onmogelijk. Door de locatie van het kasteel Ammersoyen in het tracé van een oude Maasmeander staat er altijd water in de gracht.

Om het hoofdgebouw te bereiken is de bezoeker gedwongen drie bruggen te passeren. Twee daarvan zijn beschermd door een poortgebouw en een ophaalbrug, die van de voorburcht en de hoofdburcht. Bij de eerste brug, die over de buitengracht, zijn geen restanten gevonden van een beweegbare brug constructie. Het eerste poortgebouw, aan de voorburcht, is voorzien van een open brugkelder.[1408] Het vormt daarmee een geheel met de burcht waarvan het poortgebouw oorspronkelijk ook voorzien was van een open brugkelder. Bij de open brugkelder ligt de ene helft van de brug buiten de poort, en de andere binnen het poortgebouw (afb. 67). Het draaipunt is gelegen op de buitenmuur. Het ophalen van de brug beschermde zowel de poort als de brugkelder. Het voordeel van een dergelijke eenvoudig te bedienen constructie is dat er slechts één draaipunt is en het contragewicht beperkt is. Het nadeel was dat bij een opgehaalde brug er voor de bewoner een diep gat gaapte aan de binnenzijde van het gebouw.

[1406] Dat een uitgebreid grachtenstelsel geen belemmering hoeft te vormen voor een aanval op een kasteel, bewijst de toedracht bij kasteel Voorst in 1362. Toen wist bisschop Jan van Arkel het kasteel van de heer van Voorst ondanks de grachten te vernietigen. Na die succesvolle aanval is het kasteel in 1363 gesloopt. (Renaud 1983, 11-14).

[1407] Janssen 2001, 125. Dit is gebaseerd op beschrijvingen in de *Saksenspiegel*, het 13de-eeuwse rechtsboek geschreven door ridder Eicke van Repgow, waarin het gewoonterecht van Saksen beschreven staat.

[1408] Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 55; Buurman 1965, 140.

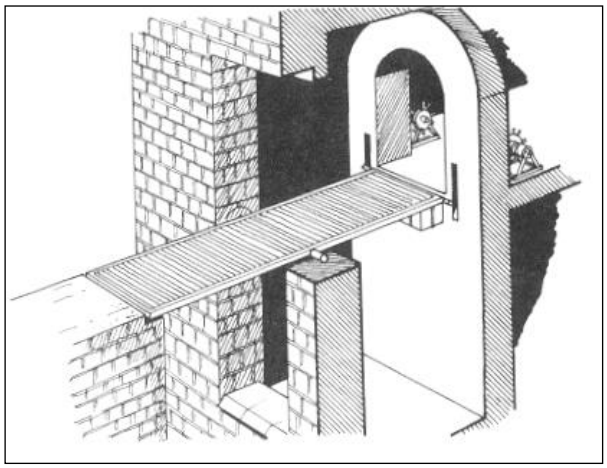

Afb. 67: Tekening fictief voorbeeld ophaalbrug met open brugkelder

(Bron: Kaufmann & Kaufmann 2001: 32, Fig. G)

Schietgaten en kantelen

Vanaf de buitenkant mogen de zichtbare sleuven in de muren van het kasteel Ammersoyen de toeschouwer doen denken aan schietgaten, waarschijnlijk was dat ook de bedoeling. Echter het militair-operationeel gebruik van schietsleuven is niet van buiten, maar alleen van binnen te beoordelen. Voor de verdediger was de functie van een schietgat de vijand op afstand te kunnen treffen en daarbij zelf buiten schot te blijven.[1409] De geschikte lange afstandswapens waren de handboog en de kruisboog. (Een geoefend schutter kan met lange boog een pijl meer dan 200 m ver schieten, een kruisboog doet daar niet voor onder). Om een schietsleuf effectief te benutten moet de ruimte aan de binnenzijde ten minste toegankelijk zijn voor een strijder met een dergelijk wapen. Daarbij zijn de eisen voor de handboog anders dan voor de kruisboog. Voor het verdedigen van kastelen waren de kruisbogen de standaard, in Engeland was de *long-bow* meer in gebruik, en dan met name op het slagveld.[1410] De sleuven, met uitzondering van die in de kelder, zijn niet geschikt voor het gebruik van de *long-bow*. De ruimte is onvoldoende om een dergelijke boog te hanteren, zelfs voor een kleine boog en kruisboog is de ruimte bij de meeste sleuven te beperkt.

Echter niet alleen de aanwezigheid van schietgaten is van belang voor de verdediging, ook de plaatsing daarvan. Schietgaten zijn alleen dan effectief indien de te bestrijken schietzones elkaar overlappen. Vanuit de schietgaten moet de gehele breedte van het aanvalsterrein rondom het gebouw te bestrijken zijn. Dat is in Ammersoyen niet het geval. Vanuit de kelder is alleen de zuidzijde te bestrijken. In de oostelijke vleugel zijn sporen van later te dateren schietgaten te zien, maar aan de voorzijde van het poortgebouw en de westelijke rechter vleugel is er niet één. De conclusie van deze eenvoudige maar praktische exercitie is dat de 'schietgaten' in het muurwerk niet geschikt zijn voor het verdedigen van het huis.[1411] Ze wekken wel die indruk, wat mogelijk de opzet was. De symboliek van de militaire architectuur was belangrijker dan het

[1409] Zie voor de bouwkundige elementen voor boogschutters, en specifieke informatie over schootsvelden, Mesqui 1993, 251-300.
[1410] Hughes 1991, 31, 33; Verbruggen 1954, 203-206.
[1411] Ammersoyen is geen uitzondering. Zie voor de (on)mogelijkheden en het praktisch gebruik van schietgleuven in een aantal Duitse burchten, Bernges 2011a, 22-37; 2011b, 183-186; Ulrich 2011, 110-113. Zie voor de Engelse kastelen bijvoorbeeld, Steane 1985, 43; Creighton & Higham 2003, 28.

praktische nut.[1412] De sleuven doen wel dienst voor het toelaten van daglicht in donkere ruimten. Door de opening in het brede muurwerk taps toe te laten lopen komt er relatief veel licht door de smalle opening.[1413]

Hoe is dan, vanuit militair perspectief, een vijand van die zijde te weren? Er is geen andere optie dan vanaf de weermuur.[1414] Vanuit de beide zuidelijke torens was het mogelijk op de zuidelijke muur te komen.[1415] Het dak viel oorspronkelijk niet over de muur, maar binnen de muur. Sporen van een trap of doorgang naar de weermuur buiten de zuidvleugel zijn er niet, mogelijk gebruikte men voor het bereiken daarvan houten ladders.[1416] De weermuur was zeker breed genoeg voor verdediging van bovenaf. Maar de verdediger kon zich niet achter gemetselde kantelen verschuilen, want daarvan ontbreken concrete bouwsporen. Het huis was weliswaar verdedigbaar maar de militaire aspecten voerden beslist niet de boventoon. Met die conclusie indachtig moet ook gekeken worden naar een merkwaardig fenomeen dat alleen op kasteel Ammersoyen aangetroffen wordt, het betreft de zogenaamde 'verdedigingssleuven'.

'Verdedigingssleuven'?

Het huis Ammersoyen bezit restanten van een mogelijk type verdedigingsmechanisme waarvan het praktisch gebruik nu niet te achterhalen is, en dat, om welke reden dan ook, nergens is overgenomen. Het betreft enkele merkwaardige smalle schuinoplopende uitsparingen in de weermuur ter hoogte van de eerste bouwfase. Aan de oostzijde bevinden zich een drietal van die sleuven, in de noordoostelijke toren geen enkele. In de muur tussen toren en poortgebouw is evenmin een dergelijke sleuf aanwezig. In de zijwanden van het poortgebouw is er één aan elke kant, maar die bevinden zich niet in een loodrechte lijn tegenover elkaar. In de muur nabij de noordwestelijke toren is één sleuf, in de noordwestelijke toren zijn er verschillende, en in de westelijke muur ook één (afb. 60, afb. 68 schuine pijl). In het muurwerk van het *corps-de-logis* zijn deze sleuven niet opgenomen. De breedte van de uitsparingen varieert tussen een kop en een strek van een baksteen. Deze schuinoplopende uitsparingen zijn uniek in de internationale kastelenbouw. In de (internationale) vakliteratuur zijn nergens voorbeelden of beschrijvingen van soortgelijke sleuven te vinden. Wat was het doel ervan?

Het team dat de restauratie van het gebouw aanstuurde kon voor die elementen geen bouwkundige verklaring vinden en zocht de oplossing in een militaire functie. Zij opperde de gedachte van 'werpsleuven'.[1417] Het zouden restanten zijn, of de niet voltooide aanzetten, van diepere sleuven in oorspronkelijk hoger (gepland) opgaand muurwerk. Het idee is dat de sleuven ontworpen zijn om vanaf de bovenkant van de weermuur gebruikt te worden als gietgoten voor hete vloeistoffen, vergelijkbaar met machicoulis, waarbij de verdediger beschermd achter een beschutting alle bewegingsvrijheid had dat wapen te hanteren. Hoewel bouwhistorici dat denkbeeld onderschrijven,[1418] is het toch de vraag of die veronderstelling wel juist is?

[1412] Creighton & Higham 2003, 28.
[1413] Piper 1994, 335.
[1414] Gruben e.a. 2008, 38.
[1415] Buurman 1965, 140.
[1416] De rekeningen van het huis Ammersoyen vermelden over 1593-1596 een post voor het kopen van een 'steng' (mast) 'tot een leer omme de tinne van den huize, als den noot van brant, crijghvolck ofte andere ongeluck ende toesicht zulcx vereyschen mochte, te beclimmen.' (Buurman 1965, 120-121).
[1417] Buurman 1965, 134. De gedachte van werpsleuven werd door Renaud al geopperd in 1958 (Renaud 1958, 122.). Waar het volgens Buurman restanten van 'mogelijke' werpsleuven betreffen, is dat voor Van der Borch tot Verwolde-Swemle een 'feit' (Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 63, 65).
[1418] Orsel 2012, 169-170.

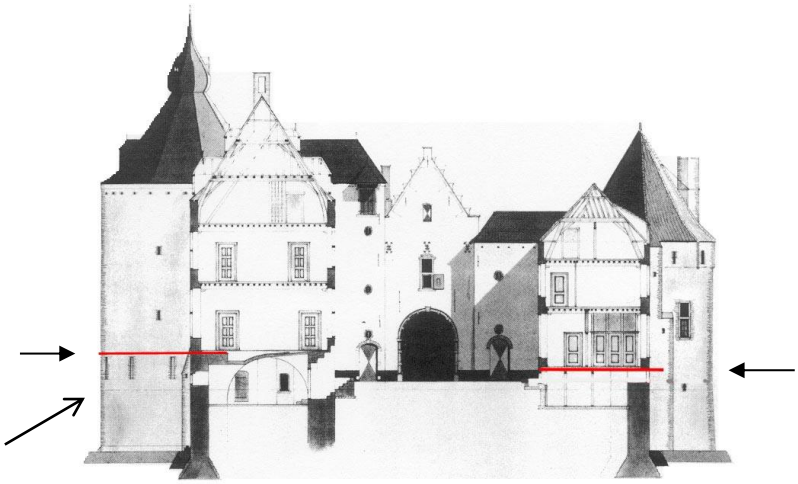

Afb. 68: Tekening doorsnede huis Ammersoyen gericht naar Noord, H. Korswagen

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 108, Fig. 89)

Op afbeelding 68, een dwarsdoorsnede van het huis, is het niveau waarop de 'werpsleuven' in de noordwestelijke toren en de oostvleugel uitkomen, gemarkeerd. De aanzet is van vrijwel alle sleuven nagenoeg op gelijke hoogte. Het valt op dat de sleuven in zowel de westelijke vleugel als de oostelijke vleugel tot de hoogte van het niveau van de oorspronkelijke 14de-eeuwse muur reiken. De bovenkant van de sleuven komen *overal* tot de bovenzijde van het oorspronkelijke 14de-eeuwse muurwerk, ook in het poortgebouw. Dat kan geen toeval zijn.

Wellicht was het aanvankelijk de opzet de weermuren hoger op te trekken, tot de hoogte van het poortgebouw waar de sleuven, aan de oost- en westzijde is één sleuf, volledig in het vroegste muurwerk zijn opgenomen. Maar zoals hiervoor is aangetoond, is de weermuur in de eerste bouwperiode over de volle breedte tot de hoogte van het binnenplein opgetrokken. Dat is 5 tot 6 m boven het niveau van de gracht of de voet, maar lager dan het niveau boven de poort. Vermoedelijk bood de weermuur tot op deze hoogte voldoende mogelijkheden om het eventuele aanvallers lastig te maken. De muur is niet hoger opgetrokken waardoor de aanzetten verder niet zijn uitgebouwd. Het is ook mogelijk dat de sleuven, die tot de eerste bouwperiode behoren, bij een open weergang prima functioneren.[1419] Dat verklaart althans waarom het niet nodig was ook in de zuidvleugel dergelijke werpsleuven te maken. Het *corps-de-logis* werd namelijk opgetrokken tot de huidige hoogte. Het is niet uit te sluiten dat in het oorspronkelijk bouwconcept de weermuren hoger gepland waren. Het metselwerk is na de eerste 14de-eeuwse bouwfase dan niet verder voltooid. Bij het poortgebouw is dat wel het geval, daar kan de veronderstelde functie daadwerkelijk getoetst worden. In tegenstelling tot wat Orsel meent,[1420] blijkt dat de 'werpsleuven' praktisch gezien vrijwel niet functioneren.[1421]

[1419] Prof. H.L. Janssen steunt de gedachte dat de sleuven kunnen hebben behoord bij het oorspronkelijke lagere muurwerk aan de frontzijde waarbij het muurwerk veel lager was dan aan de zuidvleugel (vriendelijke mededeling).

[1420] Orsel 2012, 169-170.

[1421] Met dank aan dhr. W. Verlouw, lid van de lokale handboogvereniging 'De heerlijkheid'. De beperkte ruimte in de koker in de muur bepaalt, en hindert, de baan van de pijl sterk. Afgezien daarvan is het gebruik van de handboog en het richten van de pijl nagenoeg onmogelijk door de onnatuurlijke positie van het wapen, namelijk vrijwel loodrecht omlaag. De pijl rust nauwelijks op de schiethand maar hangt aan de trekhand. De trekhand houdt niet alleen de boogpees vast maar ook de pijl, die anders omlaag

De ‘werpsleuven’ in het poortgebouw hebben een typische vorm. Het doet denken aan een koker of pijp die eerst verticaal recht omlaag loopt maar onderin afgeschuind is. De plaatsing van het luik op de koker in de vloer van het poortgebouw is vrijwel direct tegen de dunne buitenmuur, er is daar weinig ruimte tussen de buitenmuur en het gat in de vloer. De sleuf is dan ook niet geschikt voor het gebruik van pijl en boog.[1422] Wat kunnen de kokers de verdediger praktisch bieden indien het een eventuele belager gelukt was, door de gracht, aan de voet van het kasteel te komen? Niets. Mogelijk is deze noviteit daarom verder nergens toegepast. Afgezien van de praktische bezwaren valt ook om andere redenen te twijfelen aan dit concept. Voor de verdediging van het huis vanaf de brede weermuren waren heel goede alternatieven, namelijk hordijzen en machicoulis. Vanaf een weermuur was met gebruik van hordijzen of machicoulis het gieten van kokende vloeistoffen en materialen zeer effectief, de verdediger gooide het namelijk direct op de belager (afb. 69). Voor het gebruik van deze middelen bleef de positie van de werper niet beperkt tot een enkele vaste plaats zoals in het geval van de veronderstelde statische verdedigingssleuven. Zo dat type van verdediging nodig was, is er geen enkel argument te noemen waarom dat in die vorm niet gebouwd zou zijn.

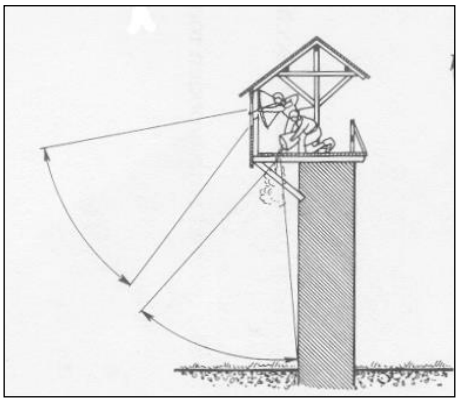

Afb. 69: Tekening fictief voorbeeld Machicoulis

(Bron: Kaufmann & Kaufmann 2001, 40, Fig. A)

De defensieve elementen zijn in de historie van het huis Ammersoyen nooit daadwerkelijk getoetst. Het huis oogt imposant en hoewel daadwerkelijk praktische defensieve elementen ontbreken, zal een belager zich wel bedenken.[1423] Ondanks de geringe nadruk in de architectuur van het gebouw op het defensieve gebied voldeed het kasteel aan de verwachtingen van veiligheid. De vijand hield men buiten de deur. De kasteelheer kon zelfs de macht van de hertog tarten, waarop ook die moest kiezen voor een belegering. Het kasteel kent feitelijk maar één klein gevaarlijk moment. Toen Arnold van Heumen in 1386 de zijde van Brabant koos,[1424] gaf Willem van Gulik, hertog van Gelre, opdracht aan Hendrik van Ghemen het kasteel te belegeren. Voor vrijwel alle belegeringen geldt dat een kasteel een dergelijke aanpak alleen kon doorstaan indien de belegering slecht georganiseerd was.[1425] Dat was nu niet het geval. In 1386 delfden de belegerden het onderspit, de Gelderse hertog bleef coulant in zijn bestraffing: hij liet de verdedigers in leven.

---

valt. De veronderstelling dat deze voorziening er alleen op gericht was de voet van de kasteelmuur te verdedigen houdt geen stand omdat de koker het schootbereik beperkt tot een wel heel klein gebied.

[1422] Zie voor een foto van een werpsleuf, Orsel 2012, 170.

[1423] Zeune 1997, 41.

[1424] Zie § 3.2.3.

[1425] Zeune 1997, 41.

Afgezien van operationele en bouwkundige bezwaren bij de militaire opvatting van de opmerkelijke muurrestanten is hierboven aangetoond dat ook andere praktisch bruikbare defensieve elementen in het concept van het gebouw vrijwel ontbreken, het huis was vooral een zeer luxe woning. De gedachte van Meirion-Jones om een onderscheid te maken tussen het begrip weerbaarheid en veiligheid is daarom een goede verbetering om de defensieve functie van een burcht te beschrijven.[1426] Weerbaar was een gebouw alleen dan indien het als fort kon functioneren. Waar dat niet het geval is, en Ammersoyen is daar een goed voorbeeld van, kan men beter spreken van veiligheid dan van weerbaarheid. De grachten, bruggen en dikke muren van het huis boden voldoende veiligheid voor een adellijk heer met zijn familie om er zijn domicilie te houden.

5.5.4 Theorieën over het vierkante kasteel

De kastelen waarbij ronde en/of vierkante torens op een min of meer willekeurige plaats in de plattegrond zijn opgenomen, zijn vaak het resultaat van een geleidelijk gegroeide bouwvorm. Het zijn huizen die door uitbreiding, restauratie of herbouw van bestaande woontorens of kastelen hun vorm kregen. Het concept van het vierhoekige kasteel met ronde hoektorens, waarbij de bouwers dat plan direct als concept bij de bouw uitvoerden, is in Nederland uiterst zeldzaam. Ammersoyen is er een voorbeeld van, zoals ook Helmond en het Muiderslot. Het vierkante kasteeltype als bouwconcept was eind 13de eeuw een noviteit en was een onmiskenbaar symbool van vorstelijke macht. Voor het bouwen van een dergelijk groot kasteel moest de opdrachtgever beschikken over een groot vermogen. Daardoor was dat alleen mogelijk door de landsheren of door een zeer vermogende enkeling van de (hoge) adel.[1427]

De grondvorm van het vierkante kasteel met ronde hoektorens vindt haar oorsprong niet in het Midden-Oosten zoals verouderde literatuur veronderstelt.[1428] De Kruistochten hebben wel invloed gehad op het denken over burchten.[1429] De sporen van herkomst leiden echter niet naar het Midden-Oosten, maar naar het Europese Frankrijk. Het ontstaan van het bouwconcept is toe te schrijven aan de Franse koning Filips II Augustus (1180-1223).[1430] Aan het einde van de 12de eeuw - de periode waarin de Engelse koning Richard Leeuwenhart (1189-1199) in Frankrijk het hertogdom Normandië probeerde te behouden door de bouw van Château Gaillard - liet de Franse koning de ronde toren in het architectonische ontwerp van een fortificatie opnemen. Het *archetype* van het concept 'Philipien' is een vierkante ruimte (*enceinte)* met ronde torens op de hoeken met het *corps-de-logis* aan één zijde van het vierkant en een apart poortgebouw. Dit geometrische bouwconcept was alleen uitvoerbaar op een terrein zonder fysisch-geografische beperkingen.[1431] Dat de innovatie in het Frankrijk ten noorden van de Loire het eerst tot uiting kwam, is niet verwonderlijk, daar vond de strijd tussen Frankrijk en Engeland plaats. De technologie van aanvallen en verdedigen kwam daar overeen met het strijdtoneel in de Levant waar beide koningen tijdens de Derde Kruistocht (1189-1192) strijd voerden tegen Saladin (1137-1193). Niet alleen de wapens kwamen overeen, ook de strijders. De uitdagingen van het gebied en de wapens deden nieuwe typen fortificaties ontstaan.[1432]

Het bouwconcept 'Philipien' groeide in het Frankrijk van de 13de eeuw uit tot een 'school'. De door de hoge adel gebouwde kastelen met dit grondplan zijn vooral in het Ile-de-France te vinden. Het waren de

[1426] Meirion-Jones & Pilcher 1994, 159.
[1427] Janssen 1990, 242; Janssen 1996, 61-62.
[1428] Zie bijvoorbeeld Buurman 1958, 77-78.
[1429] Gruben e.a. 2008, 62; Kennedy 2001, 186.
[1430] Chatelain 1981, 66-75; Janssen 1996, 59; Mesqui 1993, 37 e.v.
[1431] Mesqui 1997, 49.
[1432] Kennedy 2001, 186 e.v.

edelen die in de *inner circle* rondom koning Filips II Augustus voldoende rijkdom verwierven en in navolging van de koning het concept gebruikten voor de bouw van de eigen kastelen.[1433] Via zijn gevolg in het Ile-de-France en in Champagne verspreidde het ontwerp zich verder. Vermoedelijk hebben Franse bouwers in het kielzog van koning Edward I het concept ook in Engeland geïntroduceerd of althans daaraan meegewerkt. De concepten van de kastelen die koning Edward I liet bouwen om de Welsh te onderdrukken, zijn door Franse bouwmeesters beïnvloed.[1434] Floris V, graaf van Holland (1256-1296), introduceerde de bouwvorm van het vierkante kasteel met ronde hoektorens in de Nederlanden. Hij gebruikte het concept in zijn burchtenpolitiek tegen de West-Friezen.[1435]

Een nieuwe visie op de Nederlandse vierkante kastelen

Het Muiderslot geldt als het Nederlandse prototype van het vierkante kasteel. De latere vierkante kastelen worden doorgaans gezien als afgeleide daarvan. Er is ook een andere visie, maar of die juist is? In 2004 publiceerden de bouwhistorici Gruben, Kamphuis en Viersen het artikel 'Viereckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung' waarin zij de conclusies van hun onderzoek van het Muiderslot publiceerden.[1436] De eerste bouwfase van het kasteel te Muiden bestond volgens hen uit een vierkante binnenplaats voorzien van een weermuur, mogelijk met een weergang op spaarbogen, hoektorens en een eenvoudige poort, maar er was géén woongedeelte. Eventuele vroegere behuizing van hout of vakwerk in de eerste bouwfase sluiten zij niet uit, maar daarvan zijn door hen geen sporen gevonden. De zaalbouw tegen de weermuur is zonder vertanding met die muur opgezet en betreft aldus de bouwhistorici daarom een latere bouwfase.[1437] Daaruit volgt, zo betogen zij, dat de residentiële functie tijdens de eerste fase van de bouw ondergeschikt was aan de militaire functie. Om de oorspronkelijke bouw te karakteriseren spreken Gruben *c.s.* daarom van een 'ommuurd kampement'.[1438] Het doel van de versterking was louter en primair defensief, de muren dienden alleen voor het onderbrengen van een (groot) garnizoen.

Volgens Gruben *c.s.* is de oorsprong van het Nederlandse concept daarom niet te koppelen aan het Franse concept. Zij zien het Muiderslot als een vierkante opvolger van de zogenaamde *shell-keep* burchten. Het *shell keep* kasteeltype bestond uit een ronde weermuur waarbinnen de heer zijn toevlucht kon vinden. De woonfunctie was niet gelokaliseerd op de burcht maar op de voorburcht. Omdat de ronde ringmuur alleen voor defensief gebruik geschikt was, en niet voor bewoning, was een stenen onderkomen binnen de muren niet nodig.[1439] Gruben *c.s.*, menen dat de eerste versie van de vierhoekige burcht als een 'verbeterde' versie van de ronde *shell-keep* was bedoeld. Een tweede versie ontstond daarna, toen aanvang 14de eeuw de heer ook binnen de weermuren zijn woning optrok. Voor die versie verwijzen de bouwhistorici naar de huizen

[1433] Châtelain 1981, 66-75.

[1434] Taylor meent dat de bouw van de kastelen na de tweede oorlog met de Welsh in 1282-1283 door James van St. George begeleid werd. De kastelen Conwy, Caernarvon, Harlech en Beaumaris tonen een zodanig uniform concept en stijl dat dit wijst naar een eenhoofdige (Franse) leiding van de bouwwerken (Taylor 1963, m.n. 126-129). Zie ook, Anderson 1980, 139; Pounds 1994,165 e.v.; Wegerif 1962, 181. De rol van de Franse bouwmeesters wordt door Goodall niet betwist maar hij meent dat die invloed minder sterk was dan Taylor meent (Goodall 2011, 225-227).

[1435] Janssen 1996, 59; Janssen 1990, 239; De Graaf 1996, 239 e.v. Het is mogelijk dat de invloed van de aangetrouwde Van Avesnes daarbij een rol speelde. Floris' tante Aleid van Avesnes bouwde namelijk het huis te Schiedam, (*Huis Mathenesse)* het eerste vierhoekige kasteel in Holland. De bouw daarvan werd gestart vóór de bouw van de Engelse kastelen in Wales.

[1436] Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 147-161. Hoewel het artikel in 2004 is gepubliceerd, betreft het een weerslag van een visie die al in 1999 is geuit op het symposium *Ronde en veelhoekige burchten in Nederland* (05-feb 1999).

[1437] Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 149.

[1438] Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 149, noot 7, 152.

[1439] Gruben, Wielinga & Saan 2008, 52. Renaud stelde overigens vast dat het niet juist is te veronderstellen dat een shell-keep 'leeg' zou zijn.

Helmond (Brabant), Well (Limburg), Daelenbroeck (Limburg) en Ammersoyen. Zij menen dat 'een groot aantal' daarvan het resultaat is van een veranderende functie van het gebouw. Het oorspronkelijke doel van deze burchten was een ommuurde legerplaats te bieden. Het eindstadium is zichtbaar in de kastelen van Helmond en Ammersoyen. Hoewel de bouwvorm van de laatst genoemde kastelen overeen komt met die te Muiden, was de functie van die huizen een andere.[1440]

De these die de bouwhistorici poneren is nieuw en prikkelend. Aan de kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek van Gruben *c.s.* hoeft niet getwijfeld te worden. Toch kleven er bezwaren aan de door hen veronderstelde bouwontwikkeling. Het argument om te veronderstellen dat de zaalbouw een latere bouwperiode betreft dan de ommuring ontbreekt. De conclusie is alleen gebaseerd op het feit dat zij menen dat de zaalbouw later gebouwd is dan de ommuring. Echter een latere bouwfase impliceert niet automatisch dat de oudere bouwvorm zelfstandig functioneerde. Zij gaan daarbij voorbij aan het feit dat de eerste fase van de aanleg altijd het sluiten van de ommuring betreft, dan verschijnt pas het eerste woongebouw. De tijd tussen de feitelijke bouw van de verschillende fasen is niet bekend.

Het is daarnaast een onbeantwoorde vraag in hoeverre de veronderstelde strikt militaire functie, essentieel voor het betoog, voor *alle* genoemde voorbeelden van het bouwconcept geldt. De veronderstelling van de onderzoekers is dat de huizen Medemblik, Doorn, Muiderslot en het Huis te Riviere primair dat doel hadden. De nadruk op het defensieve karakter van het Huis te Riviere, dat eerder gebouwd werd dan het Muiderslot, en het kasteel Doorn is echter (nog) niet bewezen. De veronderstelde eenzijdige militaire functie van de vierkante kastelen valt bovendien niet te staven met schriftelijke of archeologische bronnen. De nadruk op het militaire aspect gaat daarnaast in tegen de ontwikkeling van de woonfunctie, die in de 13de eeuw ook bij de ronde kastelen relevanter was. Het doortrekken van de vorm en (veronderstelde) functie van het Muiderslot naar de huizen Ammersoyen en Helmond gaat te ver. Genoemde huizen waren voor bewoning gebouwd door adellijke opdrachtgevers en niet bedoeld om een garnizoen te legeren. Dat toont de hiervoor beschreven bouwhistorische analyse van Ammersoyen duidelijk aan. Ammersoyen was niet gebouwd als een militair bolwerk, het huis had vooral een woonfunctie met overdadige luxe en wooncomfort.

Het bouwhistorisch betoog voor een herziening van het concept van het Muiderslot mist ter ondersteuning echter vooral het historisch kader. Het bouwen van de woning binnen de muren van het vierkante kasteel vond volgens het nieuwe concept van het Muiderslot later plaats, maar de onderzoekers maken niet duidelijk in hoeverre en waarom de functie van het vierkante kasteel wijzigde. Dat het accent in deze nieuwe theorie wel erg snel kan veranderen, immers dan verschijnt de zaalbouw in het Muiderslot, krijgt geen aandacht. Indien de functie van het vierkante kasteel in de Nederlanden in oorsprong een louter militaire is geweest, dan moet zo'n gebouw ook aan de militaire normen van die tijd getoetst worden. Daarvoor geldt echter dat wat van toepassing kan zijn voor een landsheer, het gebied beschermen met een versterking, niet noodzakelijkerwijs ook voor de adel geldt. De door de bouwhistorici geopperde verklaring dat de hoge adel zich vóór de 14de eeuw richtte op de beheersing van een gebied, in tegenstelling tot de lage adel die zich vooral oriënteerde op bewoning, is niet sterk. Uitgaande van die verklaring zou het aantal vierkante kastelen vele malen groter moeten zijn. Maar naast de hierboven genoemde kastelen zijn er in Nederland vrijwel geen vierkante kastelen bekend. De hoge adel beschikte vrijwel niet over fortificaties, waaruit volgt dat zij daar geen behoefte aan hadden. Dat sluit aan bij de uitkomst van dit onderzoek. Zoals hierna aangetoond wordt berust het bouwconcept van Helmond en Ammersoyen op heel andere gronden dan geuit in de hierboven beschreven visies.

[1440] Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 148-149. Indirect zeggen de auteurs daarmee dat een bouwontwikkeling op basis van de vorm, zoals die door Janssen geformuleerd is in de chrono-typologie, niet voldoet. Echter de typologische indeling is, in tegenstelling tot wat de bouwhistorici menen, geen vastgezette vorm onafhankelijk van de tijd.

5.5.5 Het ijken van de bouwperiode van Ammersoyen

In 1965 meende Buurman dat de bouw van het kasteel Ammersoyen omstreeks 1300 begonnen was.[1441] Die datering stoelde hij op een tweetal kenmerken van het gebouw. Ten eerste het formaat van de in Vlaams verband gemetselde bakstenen en ten tweede de fundering van de muren. De bakstenen zijn van het grote formaat 31 x 15 x 8 cm. Het gebruik van dat steenformaat en het Vlaams metselverband verdween in de Noordelijke Nederlanden na het eerste kwart van de 14de eeuw. Bovendien zijn de muren op kelderniveau gebouwd volgens een pijler- en spaarbogenconstructie op slieten van beukenhout. Deze methodiek was begin 1300 algemeen gebruikelijk. Ondanks die kenmerken verschoof hij de datering van de bouw van Ammersoyen later naar het midden van de 14de eeuw.[1442] Doorslaggevend voor het herijken van de bouwdatering waren de vondsten in de gracht. Renaud dateerde de oudste gebruiksvoorwerpen als materiaal uit het midden of zelfs het derde kwart van de 14de eeuw. Aan de datering van die vondsten koppelde hij ook de bouwperiode van het huis.[1443] Eenmaal tot de conclusie gekomen dat de bouw rond 1350 te dateren was, zijn ook andere argumenten gezocht om dat te staven, zoals de indeling van het *corps-de-logis* (1:2) en de eerste vermelding in de bronnen in 1354.[1444] Het feit dat Ammersoyen niet in het oudste leenboek (1326) van de graaf van Gelre staat vermeld, was ook zo'n argument.[1445]

De waarde van het dateren van aardewerk of enig andere vondst in de gracht krijgt bij Buurman echter te veel nadruk. De vondsten duiden alleen de *terminus post quem* aan, de constatering is dat het kasteel vanaf die datering zeker bestond. Het geeft met andere woorden niet aan in hoeverre het kasteel er voordien al was. Indien de verschillende argumenten opnieuw tegen het licht worden gehouden, is vanuit bouwhistorische kenmerken een vroegere datering meer waarschijnlijk. Wat de vroege datering betreft blijven de door Buurman aangehaalde argumenten van het baksteenformaat, de metselwijze en het type fundering van het gebouw staan. Bouwhistorisch onderzoek is in het huidige kasteel niet meer mogelijk, alle bouwsporen zijn achter dik pleisterwerk verstopt. Gelukkig is er één uitzondering, de kelder in de noordwestelijke toren. Het muurwerk in deze ruimte is tijdens de restauratie niet aangeroerd. Het metselwerk is daar zo goed bewaard dat aan een vroege datering niet getwijfeld hoeft te worden. Maar wanneer dan?

Naar een nieuwe datering van het kasteel Ammersoyen

Orsel oppert dat een vroegere datering van de bouw van Ammersoyen, dat wil zeggen omstreeks het laatste kwart van de 13de eeuw, mogelijk is.[1446] Hij baseert en beperkt (!) zich als bouwhistoricus voor die datering op enkele bouwkundige elementen van het huis Ammersoyen. Natuurlijk verwijst Orsel naar de metselwijze en het baksteenformaat die vanaf aanvang 13de eeuw in gebruik kwamen.[1447] Daar valt weinig op af te dingen. Daarnaast voert hij voor een vroegere datering van de bouw van Ammersoyen ook enkele morfologische kenmerken aan. Het dateren daarvan is echter heel lastig. Het betreft de typische rookafvoer in de muur, de verdedigingssleuven, de kapel en de zware noordwestelijke hoektoren. Het zijn bouwelementen die vrijwel specifiek voor Ammersoyen zijn, er komen in de Nederlanden geen gelijkenissen voor. Zelfs buiten de grenzen zijn die zeldzaam. Het uitsluitend vinden van mogelijk overeenkomstige

[1441] Buurman 1965, 144-145.
[1442] Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 16; Buurman 1976, 62. Zie voor die datering, maar op andere grondslag ook, Vermeulen 1932, 22.
[1443] Buurman 1976, 60.
[1444] Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 16. Zij verwijst naar Renaud, maar vermeldt de bron niet.
[1445] Buurman 1976, 62.
[1446] Orsel 2012, 176.
[1447] Orsel 2012, 172.

elementen buiten de Nederlanden maakt de bouwhistorische onderbouwing niet sterk.[1448] Leg dan maar eens uit hoe en waarom dat zeldzame voorbeeld in de Nederlanden uitsluitend in Ammersoyen verwerkt is. Er zijn op de onderbouwing van die vroege datering dus tegenwerpingen te maken.

In kasteel Ammersoyen vindt de rookafvoer niet plaats via een schouw en schoorsteen, maar zijn de haardplaatsen in de muur gemaakt waarbij de rookkanalen in de muur eerst tot enkele meters loodrecht omhoog gaan om daarna met een haakse hoek horizontaal door de muur de rook af te voeren. In de Nederlanden zijn geen parallellen van een dergelijke rookafvoer. Orsel meent een (enigszins) gelijke vorm te traceren in het 12de-eeuwse Engeland en refereert daarvoor aan Toy.[1449] Toy beschrijft de rookafvoeren van Colchester castle welke in de kasteelmuur verwerkt waren. Echter die rookafvoer, het gaat niet om alle rookkanalen van het kasteel, betreft een schuinoplopende afvoer waarbij de schouw als het ware in de muur verwerkt is.[1450] Het toont niet een eenvoudig verticaal afvoerkanaal met een haakse hoek zoals dat in Ammersoyen het geval is. Bovendien, maar daar verwijst Orsel niet naar, zijn in Ammersoyen de haardplaatsen in de muur verwerkt en dat was ook in Engeland volgens Goodall typerend voor de 14de en 15de eeuw.[1451]

De ‘verdedigingssleuven’ zijn hierboven al uitvoerig aan bod gekomen. Ook daarvan bestaan in de Nederlanden geen tegenhangers. Dat maakt het bepalen van het gebruik van die sleuven juist zo moeilijk. Orsel dateert die toch als 13de-eeuws en verwijst daarvoor wederom naar een Engels voorbeeld.[1452] Hij verwijst naar enigszins gelijkende (onverklaarbare) goten in twee poortgebouwen, waarvan één in Caerphilly Castle. De (veronderstelde) functie van die goot is het voorkomen van het in brand zetten van het valhek in het poortgebouw. Aangezien dat kasteel in de tweede helft van de 13de eeuw gebouwd is, meent Orsel dat ook de sleuven in kasteel Ammersoyen ouder kunnen zijn dan 14de-eeuws. Hij verklaart niet waarom slechts in een van de vier poortgebouwen van dat kasteel een sleuf voorkomt waarvan het gebruik onduidelijk is. Evenmin geeft hij aan waarom die functie dan in het huis Ammersoyen werd aangewend. Orsel gaat ook niet in op de vraag waarom deze zeldzame elementen, welke met moeite te vinden zijn in het 13de-eeuwse Engeland, verder op het ‘vaste land’ niet voorkomen. Kortom zelfs een beetje gelijkenis is lastig te vinden en roept dan meer vragen op dan het antwoord geeft.

Orsel verwijst voor een mogelijk vroegere datering van het huis Ammersoyen ook naar de kapel van het kasteel. Daar waar de kapel met de grote zaal verbonden was bevinden zich in de restanten van de muur tufstenen zuiltjes. Vergelijkbare zuiltjes zijn te vinden in het kasteel de Engelsburg van de Duitse Orde.[1453] De bouw daarvan vond vermoedelijk plaats in de periode 1250-1275. Punt is echter dat de bouw van de kapel in Ammersoyen niet te dateren is, het staat niet vast dat de kapel tot de oorspronkelijke aanleg behoorde. De constructie van de toegang tot de kelderruimten klopt dan namelijk niet, en die toegang dateert wel uit de eerste bouwfase. Orsel verwijst in zijn artikel ook naar het bouwconcept van het vierkante kasteel dat te dateren is vanaf circa 1275. Echter dat kasteeltype werd tot in de 15de eeuw gebouwd en is in die zin geen argument voor een vroege datering.[1454] Daarnaast noemt Orsel ook de zware noord-oostelijke toren als een kenmerk van een vroege bouw, dat wil zeggen vóór de 14de eeuw. Het waarom van de bouw van de uitzonderlijk zware hoektoren met muren van drie meter dik is inderdaad uitdagend in het bouwconcept van Ammersoyen. De bouw van enkele vergelijkbare zwaar gefundeerde torens in de Nederlanden is te dateren

[1448] Orsel is zich bewust van die valkuil (Orsel 2012, 173).
[1449] Orsel 2012, 169.
[1450] Toy 1939, 114-115.
[1451] Goodall 2011, 35.
[1452] Orsel 2012, 169-170.
[1453] Orsel 2012, 171.
[1454] Janssen 1996, 61.

rond 1300, maar het betreft dan solitaire torens.[1455] In het bouwconcept van Ammersoyen is de morfologische plattegrond in één bouwplan neergezet. Uit het metselwerk blijkt dat er geen sprake was van een solitaire toren met latere aanbouw. Het valt daardoor te betwijfelen of de toren in die zin vergelijkbaar is met andere bouwconcepten. Er zijn kortom kanttekeningen te plaatsen bij de bouwkundige argumentatie van Orsel om de bouw van Ammersoyen in het laatste kwart van de 13de eeuw te plaatsen.

Aan de typerende unieke facetten van Ammersoyen zijn moeilijk bouwkundige periodiseringen te koppelen. Wel kan gesteld worden dat er voldoende argumenten zijn aan te voeren om de bouw van het kasteel vroeger te dateren dan het midden van de 14de eeuw. Dat de bouw in de vroege 14de eeuw gedateerd moet worden en niet zoals Orsel het meest waarschijnlijk lijkt in het laatste kwart van de 13de eeuw, volgt uit enkele door hem niet genoemde aspecten. Ten eerste, vanuit de bouwhistorische gegevens geredeneerd, zijn er restanten gevonden van kruisvensters waarvan Mesqui het voorkomen dateert als 14de-eeuws, niet vroeger.[1456] Dat wil zeggen dat *alle* genoemde bouwelementen in kasteel Ammersoyen in het eerste kwart van de 14de eeuw in gebruik waren. Ten tweede was de doorslaggevende reden voor Buurman en Renaud om de oorspronkelijke datering naar een latere periode te verschuiven gestoeld op het gevonden Siegburg gebruikskeramiek. In de jaren zestig van de vorige eeuw was de veronderstelling dat de oudste fabricagedatum van dit Siegburg-steengoed in het midden van de 14de eeuw lag, maar die aanname is intussen bijgesteld. De productie van dit soort keramiek vond volgens Janssen al veel eerder plaats.[1457] Hét argument voor een latere datering is dus niet meer geldig. Ten derde verwijst Orsel in zijn artikel alleen naar bouwhistorische kenmerken en niet naar andere bronnen die voor het dateren van de bouw ook van belang zijn. Het meest belangrijke aspect wordt bij strikt bouwkundig onderzoek echter vergeten: het historische kader. In het historisch perspectief is een laat 13de-eeuwse datering uit te sluiten. Vanuit de schriftelijke bronnen geredeneerd is een bouwperiode omstreeks 1325 of kort daarna het meest waarschijnlijk. Dat tijdvak correspondeert met alle bouwkundige en morfologische argumenten die het kasteel vroeger dan 1350 maar later dan het laatste kwart van de 13de eeuw dateren. Die conclusie brengt het onderzoek bij het oorspronkelijke uitgangspunt: wie was de bouwheer van Ammersoyen?

Wie was de bouwheer van Ammersoyen?

Hierboven is een impressie van de eerste bouwperiode van het huis gegeven en de ontwikkeling van het bouwconcept beschreven. Door het herijken van bouwhistorische aspecten kan de eerste bouwperiode vroeger gedateerd worden dan om en nabij 1350 zoals Buurman en Renaud aannamen. Orsel dateert de eerst mogelijke bouwperiode vóór de 14de eeuw. Hoewel hij verwijst naar de familie Van Ammersoyen weet ook Orsel dat een telg daarvan niet als verondersteld bouwheer kan gelden. Zij zijn echter behoudens de naam Van Ammersoyen en bezit aan percelen land in de heerlijkheid niet in verband te brengen met de heerlijkheid en/of het huis. Ze hadden niet het sociaal maatschappelijk vermogen en zijn als bouwheren uit te sluiten. Alleen de Herlaars zijn in dat opzicht aan te wijzen. Daaruit volgt dat de vermoedelijke opdrachtgever bij de Herlaars gezocht moet worden, maar wie dan?
In het voorgaande is gebleken dat de Herlaars hun bezit in de Bommelerwaard vermoedelijk verwierven na de opstand van Reinald II tegen zijn vader de graaf van Gelre in 1318.[1458] De vroegste bouw van het kasteel

[1455] Orsel verwijst hiervoor naar de *tour Philippienne* in het bouwconcept van het kasteel te Dourdan (Orsel 2012, 171). Het betreft dan een losse toren in een hoek van een vierkant ontwerp. Die toren was, in tegenstelling tot die te Ammersoyen, volledig opgetrokken en ook apart omgracht.
[1456] Mesqui 1993, 207. Zie ook, Stenvert & Tussenbroek 2007, 174.
[1457] Janssen 1988, 331. Het echte Siegburg steengoed verscheen in de periode 1300-1320 in Nederland. Vóór 1350 werd het al in massa geproduceerd.
[1458] Zie § 4.6. en § 4.7.

Ammersoyen is dan te dateren na 1318. Op basis daarvan zijn er drie mogelijke opdrachtgevers denkbaar: Gerard van Loon (1272- < 1323), diens zoon Dirk (1312-1354), of kleinzoon Gerard (1348-1354), de eerst bekende heer van Ammersoyen.

Bij een vroege datering van de bouw, tussen 1318-1322, valt te denken aan Van Loon als opdrachtgever. Uit de bronnen rijst het beeld op van een gedreven ambitieuze en eerzuchtige man. Zijn huwelijk met de adellijke Aleid van Herlaar mag als een voorbeeld daarvan gelden. Gerard bezat blijkbaar de financiële armslag om zijn lagere status te compenseren, al is niet bekend waaruit dat vermogen bestond. Toch is het niet waarschijnlijk dat hij de bouwheer van het huis Ammersoyen is geweest. Zijn status en vermogen mogen voldoende zijn geweest voor het trouwen van Aleid van Herlaar, maar niet voor het bouwen van kasteel Ammersoyen. Bovendien is hij vóór 1323 overleden. De bouwtijd van het huis Ammersoyen, dat als één concept is opgezet moet op 10 jaar geschat worden. Dat zou impliceren dat zijn zoon Dirk de bouw na 1323 voltooide. Die staat in de (latere) Gelderse bronnen (1331-1335) echter niet als heer van Ammersoyen genoemd, wat dan toch wel verwacht mag worden.

Dirk komt wel in aanmerking als opdrachtgever. Er is in het voorgaande al gewezen op enkele aspecten die doen vermoeden dat hij in 1331-1335 nog niet in het bezit was van een voltooid huis in Gelre, maar in Gelre wel hoge jurisdictie bezat. Hij staat in de Gelderse oorkonden genoemd als edelman van Gelre, maar niet als 'heer van'. 'Heer van…' verwijst in de oorkonden waarin Dirk genoemd staat naar een heer die in Gelre zowel (hoge) heerlijkheid als een huis in die heerlijkheid bezat. In tegenstelling tot zijn vader bezat Dirk wel het maatschappelijk vermogen voor het bouwen van een huis als Ammersoyen. Zijn sociaal-economisch vermogen bestond na 1325 uit het 'land van Ameide' verrijkt met de beleende rechten en goederen in het rivierengebied en na 1326 het voormalig bezit van Herbaren van Arkel. Wat lijkt te ontbreken is een reden tot het bouwen van dit huis, immers hij bezat in Ameide al een residentie. De veronderstelling dat hij in Ammersoyen een huis liet bouwen voor zijn zoon is ongebruikelijk, maar mogelijk betreft het hier de uitzondering. De bouw bekroonde in elk geval wel zijn maatschappelijk vermogen, want het optreden van Dirk getuigt namelijk van een grote ambitie. Het is niet alleen het schenken van stadsrechten aan Ameide dat daar op wijst, maar zijn optreden achter de schermen in Holland toont dat des te meer. Die eerzucht maakt het aannemelijk dat hij zijn sinds 1325 verworven bezit in het rivierengebied liet besturen vanuit een hoge heerlijkheid met een majestueus huis. Zoals hij in de Hollandse partijstrijd zijn zoon mogelijk naar voren schoof, wist hij met dit huis hem ook in Gelre te positioneren. Wat bovendien voor Dirk als bouwheer pleit, is het feit dat het huis Ammersoyen een erfleen was van Ameide.

Toch is een derde mogelijkheid niet uit te sluiten. Het is namelijk ook mogelijk dat Gerard, Dirks oudste zoon, de bouwheer is geweest. Van hem is slechts een zeer kortstondig optreden bekend, grofweg van 1347 tot 1354, maar dan wel direct in het centrum van de macht binnen zowel de Hollandse grafelijkheid als de Gelderse troonopvolging. Voor iemand die op dat niveau optreedt, is een huis als Ammersoyen een gepaste woning, van veel luxe voorzien en gebouwd volgens een *modern* vorstelijk concept. Uit de bronnen blijkt dat Gerard heer van het huis van Ammersoyen was, niet zijn vader (Beiden stierven in dezelfde periode). Zijn leeftijd is slechts vanuit de filiatie te benaderen. Gerard zou geboren kunnen zijn in de periode 1300-1310. Hoewel hij als een 'avonturier' gemakkelijk gekoppeld wordt aan een jeugdige leeftijd was hij in 1350 waarschijnlijk al op redelijke leeftijd. Een leeftijd die hem de juiste uitstraling gaf voor de functies die hij vervulde en het aannemelijk maakt dat hij over een groot vermogen en een eigen huis kon beschikken. Hij bezat in die periode de status voor een dergelijk huis, maar waar had hij het financieel vermogen voordien dan vandaan? Dat moet voor het bouwen van Ammersoyen immers fors zijn geweest.

Bovenstaande (bouw)historische gegevens leiden niet concreet tot een aanwijsbare opdrachtgever. Gezien de vermeldingen in de bronnen en het sociaal-economisch vermogen dat nodig was voor de bouw van een dergelijk concept is het meest waarschijnlijk dat Dirk van Herlaar (1312-1354) na 1325 de opdracht gaf tot

de bouw. Mogelijk nam zijn zoon Gerard dat later van hem over. Hij werd immers vóór 1347 heer van Ammersoyen.

Verwantschap als verklaring voor het bouwconcept

Het vinden van een mogelijke opdrachtgever verklaart niet waarom die koos voor het bouwconcept van het vierkante kasteel met de ronde hoektorens. Zijn daar gegevens voor? En zo ja, was dat dan als *shell-keep* burcht vanuit een ontwikkeling die in de Nederlanden startte met het Muiderslot zoals Gruben *c.s.* menen?

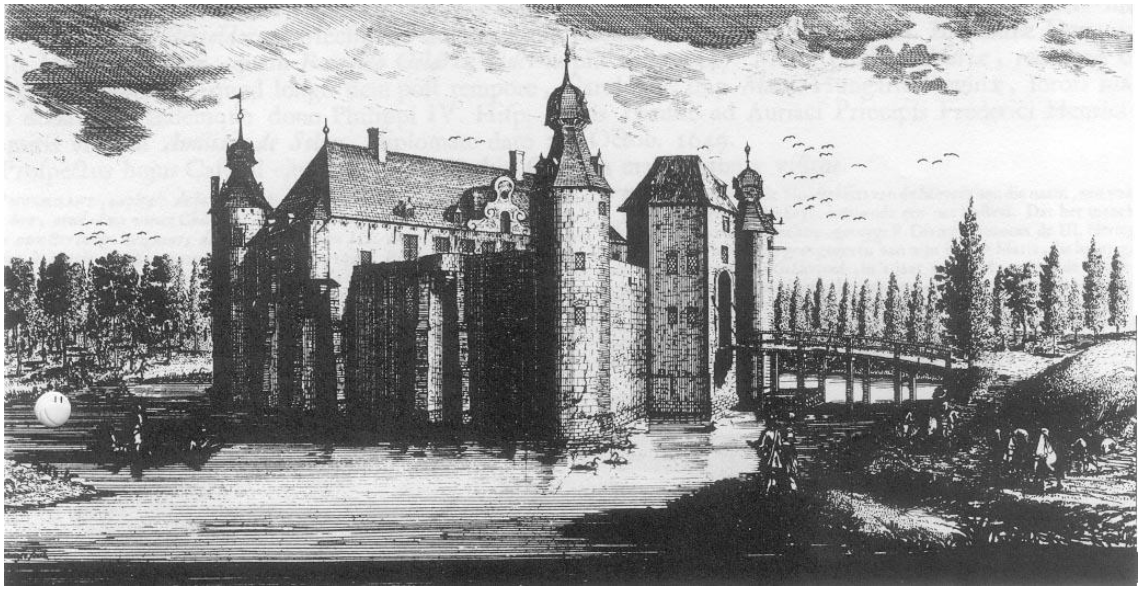

Afb. 70: Gravure huis Vorselaar, F. Ertinger

(Bron: Le Roy 1709, 123)

In de literatuur is de blik van de beschreven ontwikkeling van het vierkante kasteel vooral gericht op het huidige Nederland, de voorbeelden waar de verschillende auteurs naar verwijzen zijn alle gelegen in de noordelijke territoria. Dat slaat geen acht op het feit dat ook het middeleeuwse Brabant tot de Nederlanden behoorde, ook daar zijn vierkante kastelen gebouwd. Eén daarvan is het kasteel Vorselaar (afb. 70). Het huis Vorselaar, tegenwoordig genaamd het kasteel 'de Borrekens', is gelegen in de Meierij van Geel ten Oosten van Antwerpen.[1459] De huidige bouwvorm is het resultaat van vele verbouwingen. De oorspronkelijke burcht is waarschijnlijk in het laatste kwart van de 13de eeuw gebouwd in opdracht van Gerard van Rotselaar, heer van Vorselaar.[1460] Het kasteel bestond uit een vierkant geheel met ronde hoektorens, een poortgebouw(toren) in het midden van de oostelijke weermuur en een woongedeelte aan de westelijke achterzijde van het huis. De westelijke woonvleugel was onderkelderd waardoor het woonniveau licht verhoogd was, en bestond uit twee tot drie bouwlagen. Het geheel was omgeven door een gracht. Hoewel het kasteel grondige verbouwingen heeft ondergaan, is het grondplan nagenoeg ongewijzigd gebleven. Het bouwconcept vertoont

[1459] Ebhardt 2001, 133, 139; Van Hemelrijck 1950, 102, 124-125; Le Roy 1709, 123. De literatuur over dit gebouw is uitermate schaars. Een gedegen beschrijving is te vinden op het internet onder, *de inventaris van het onroerend erfgoed*, https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/47582. Met dank aan drs. B. Aarts die me hier op attendeerde.

[1460] Gerard van Rotselaar, heer van Vorselaar, kwam in 1303 tijdens het beleg van Mechelen om het leven (Jan van Boendale, Brabantsche Yeesten vijfde boek, 340-345).

in die zin een sterke gelijkenis met het kasteel Ammersoyen uit de 14de eeuw. Dat gegeven legt nog geen verband, maar dat verandert door te verwijzen naar Marina van Herlaar, tante van Dirk van Herlaar. Die was getrouwd met Gerard van Vorselaar, een zoon van Gerard van Rotselaar.[1461]

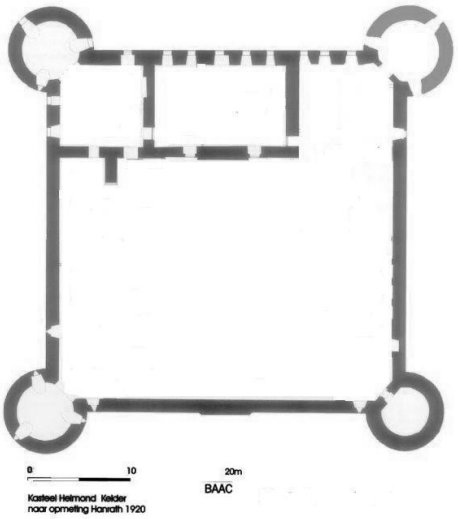

Afb. 71: Plattegrond kasteel Helmond, eerste bouwperiode, ca. 1350

(Bron:Glaudemans & Gruben 2001, 82)

Er is ook een ander kasteel dat in verband gebracht kan worden met het huis Ammersoyen: kasteel Helmond. De morfologische gelijkenis en parallelle bouwontwikkeling tussen de kastelen van Ammersoyen en Helmond is zo groot dat van toeval welhaast geen sprake kan zijn. Wat direct herkenning oproept is het grondplan, dat is van beide huizen hetzelfde (afb.71). Meer nog blijkt echter dat de vroegste bouwfase van beide kastelen opmerkelijk gelijkenissen vertoont. Het metselwerk is in kasteel Helmond evenals in dat van Ammersoyen in Vlaams verband opgezet. In de eerste bouwfase is een vierkant bouwwerk met ronde hoektorens opgetrokken, met aan de achterzijde het *corps-de-logis*. De beide zijvleugels, inclusief de torens, zijn in die eerste bouwperiode alleen tot op kelderhoogte gebouwd. In tegenstelling tot de westelijke vleugel is de aanzet voor de oostelijke vleugel in Ammersoyen weliswaar bij de eerste bouw gerealiseerd maar nooit afgebouwd. Ammersoyen en Helmond zijn wat dat betreft congruent. Waar in Helmond sprake was van uitbreiding aan het *corps-de-logis* richting de rechter vleugel, is in Ammersoyen op nagenoeg dezelfde plaats om onbekende reden een opvallende verjonging in de muurdikte. Meest karakteristiek is echter de overeenkomst van de aanzet van de linkervleugel. In Ammersoyen lijkt vertanding te wijzen op plannen voor uitbreiding, in Helmond was daartoe al een gefundeerd stuk muur aanwezig.

Ondanks de opvallende gelijkenissen was een concreet verband tussen deze twee huizen tot voor kort niet voor mogelijk te houden. Het beeld overheerste dat de eerste bouwperiode van het kasteel van Helmond uit de 15de eeuw (1402) dateerde.[1462] Glaudemans en Gruben tonen echter aan dat de bouw al veel eerder, circa 1325-1350, maar niet vóór 1314, te dateren is.[1463] Door deze gecorrigeerde datering is het aannemelijk dat Lodewijk II van Berlaar (1329-1344, een nazaat van de Berthouts, de opdrachtgever voor de bouw van het

[1461] Zie § 4.2.4.
[1462] Glaudemans & Gruben 2001, 78-79; Glaudemans & Gruben 2004, 76-115.
[1463] Glaudemans & Gruben 2001, 79.

kasteel is geweest.[1464] En ook met die Berthouts hadden de Herlaars een goed contact. Niet alleen behoorden de Berlaars, Van Vorselaar en de Herlaars tot dezelfde sociale groepering, en hadden zij een huis waarvan de morfologie nagenoeg hetzelfde was, er bestond tussen de genoemde edelen aanvang 14de eeuw een aantoonbare band.

Jan Berthout van Berlaar (1314-1326) kreeg in 1314 Helmond van hertog Jan III van Brabant in ruil voor een aantal inkomsten en goederen in de buurt van Lier.[1465] Dirk van Herlaar (1288-1305) sloot met diens vader, Jan Berthout (1264-1310) in 1304 in Berne een schikking. Het is niet bekend waar de schikking precies over ging, maar het betrof een regeling voor Jan van Heusden, een neef van Jan Berthout, en verwant van de Herlaars.[1466] In 1343 waren Dirk van Herlaar (1312-1354) en zijn zoon Gerard met de heer van Helmond (Lodewijk van Berlaar) betrokken bij een kwestie met de heer van Boxtel.[1467] Ook de Berthouts hadden een band met de heer van Vorselaar. Dat blijkt uit het testament van Hendrik Berthout (1284-1320), heer van Duffel en Geel dat hij in 1320 door zijn vrienden Gerard, heer van Diest, Jan Berthout heer van Helmond, Gerard van Vorselaar en Arnold van Rotselaar liet bezegelen.[1468] Kortom, de heer van Vorselaar, de heer van Helmond en de heer van Ammersoyen behoorden tot elkaars *inner circle*.[1469] Gegeven de opmerkelijke gelijkenissen tussen de huizen van Ammersoyen en Helmond die verder gaan dan het bouwconcept en het feit dat er ten tijde van de (veronderstelde) eerste bouwperiode van beide huizen goede contacten bestonden tussen beide (vermoedelijke) opdrachtgevers en de heer van Vorselaar, is het heel aannemelijk dat het bouwconcept tussen deze heren na 1314 is uitgewisseld. Daarbij diende het kasteel Vorselaar, waarvan de aanleg ouder is, mogelijk als voorbeeld.

Concluderend kan gesteld worden dat Dirk van Herlaar (1312-1354) te beschouwen is als de opdrachtgever van het huis Ammersoyen. De datering van de vroegste bouwfase is te plaatsen rond 1325 wat overeenkomt met de bouwhistorische karakteristieken van het gebouw, het verwerven van het bezit, de vroegste vermeldingen van een Herlaar in de Gelderse bronnen en de datering van de bouw van de evenknie van Ammersoyen, Helmond. Dirk van Herlaar volgde een zeer exclusief bouwconcept dat binnen zijn sociale omgeving ook gebruikt werd. Die conclusie betekent een wending in de veronderstelde ontwikkeling van het vierkante kasteel in Nederland. Ammersoyen en Helmond vormen niet het zenit van een Hollandse ontwikkeling, al dan niet als *shell-keep* burchten, maar zijn resultanten van contacten in een adelsnetwerk en waarschijnlijk vanuit Brabant geïntroduceerd.

5.6 Woningen van de leenmannen

Al zijn de gegevens over de huizen waar de Herlaars zelf woonden beperkt, aantoonbaar is dat het aanzienlijke woningen betreffen. Dat volgt temeer uit het vergelijken van die huizen met die van de leenmannen van Herlaar en Ameide.

In de heerlijkheid Herlaar was Oud-Herlaar de eigen woning, het bouwconcept in de 13de en 14de eeuw betreft vermoedelijk dat van een polygonale of veelhoekige burcht. De beleende huizen Nieuw-Herlaar en de

[1464] Roosenboom 2001, 124.
[1465] Roosenboom 2001, 121.
[1466] OBNB I, nr. 669 (01-06-1304). Jan II van Heusden was getrouwd met een dochter van Gillis I Berthout.
[1467] Croenen (ed.) 2006, nr. 171 (??-11-1343).
[1468] Croenen 2003, 248. De verwantschap tussen de Berthouts en Van Vorselaar (Rotselaar) liep waarschijnlijk via de vrouw van Hendrik IV Berthout, Beatrix van Rotselaar.
[1469] Vanuit dit perspectief is het saillant te noemen dat Jan III van Berlaar, heer van Helmond en Keerbergen in 1419, met een aantal gezellen, een bedevaart deed naar het altaar van de Heilige Quirinus te Ammerzoden (Goossens 1955, 34).

Ruwenberg staan zoals ook enkele hoeves genoteerd als het 'goet te ….'. Voor een gefundeerde uitspraak over het oorspronkelijk concept van Nieuw-Herlaar en de Ruwenberg ontbreken de gegevens. De in leen uitgegeven hoeves hadden een bedrijfsfunctie en waren grote bouwwerken. Een goed voorbeeld van de bouwconstructie van een dergelijke hoeve, mogelijk zelfs een (later) leen van de heer van Herlaar, is te zien in een hofstede in Broekhoven (Bergeyk).[1470] Het betreft een constructie van houten gebinten.

De eigen woningen van de leenmannen van die huizen en hoeves, patriciërs en schepenen woonachtig in Den Bosch, vertoonden andere karakteristieken. Tot grofweg 1300 bestonden de woningen in Den Bosch, niet zijnde woontorens, vooral uit constructies van houtskeletbouw op bakstenen funderingen.[1471] De afmeting van een dergelijke woning was 12-14 x 6m, soms iets langer en breder. Rond 1300 wijzigde dat. Vanaf die periode werden de huizen voor het patriciaat gebouwd met bakstenen muren geplaatst op funderingen van bakstenen poeren verbonden met grondbogen. Deze huizen waren wat groter, de lengte varieerde van 15 tot 20 meter, de breedte van 6 tot 8 meter of 10 tot 12 meter. De huizen hadden bakstenen brandmuren en bestonden gewoonlijk uit twee of drie verdiepingen. De dakbedekking was in het algemeen uit platte dektegels opgebouwd. Sommige van die huizen, de zogenaamde *mansiones*, waren voorzien van een zaal voor representatieve doeleinden.[1472]

In de regio van de Bommelerwaard was het onderscheid tussen de woningen van de leenheer en de leenmannen ook evident. De beschrijvingen hiervóór tonen dat Ammersoyen en Poederoyen aanzienlijke luxueuze en comfortabele woningen waren. Het vergelijken van Ammersoyen en Poederoyen met de huizen van de leenmannen van Ameide en die van de heren van de andere hoge heerlijkheden in het gebied (Hedel en Nederhemert) maakt de uitzonderlijke status van die gebouwen meer zichtbaar. Het voert echter te ver al die huizen hier afzonderlijk te bespreken.[1473] Ook voor de huizen van de leenmannen en naburige heren in het rivierengebied geldt dat de bronnen voor een gedegen onderzoek en een vroege reconstructie eigenlijk ontoereikend zijn. Zelfs het dateren van die huizen is vrijwel niet mogelijk. Van de eerste vermeldingen van de huizen dateert het merendeel uit de 15de eeuw, met uitzondering van die te Brakel, Hedel, Nederhemert en mogelijk ook Well. Van vrijwel elk huis zijn wel enige 17de- en 18de-eeuwse kasteeltekeningen bekend. Die betreffen dan vooral de ruïnes van die huizen, de Franse invallen van 1672 en 1794 zijn in het gebied desastreus geweest. Alleen de huizen in Well, Nederhemert en Loevestein doorstonden de sloperijen en bleven bewoond. Die huizen zijn bouwhistorisch onderzocht.[1474] Archeologisch onderzoek is alleen uitgevoerd op locatie van de huizen van Brakel en Gameren.[1475] In Delwijnen zijn bij een kleinschalig archeologisch onderzoek weliswaar laat 11de-eeuwse vondsten gedaan, maar die duiden op een voormalige curtis, niet op een versterkte adellijke woning van een lokale of regionale heer.[1476] Kortom er zijn dus gegevens beschikbaar, maar om een uitvoerige beschrijving van die huizen te geven zijn die niet toereikend. Desondanks zijn er wel enkele algemene kenmerken te benoemen.

Alle omringende huizen zijn volgens de chrono-typologische indeling van Janssen te classificeren als zaaltorens of compacte zaaltorens. Dat geldt niet alleen voor de aan de landsheer van Gelre opgedragen huizen van de leenmannen van Ameide. Ook de huizen van de hoge heerlijkheden Hedel en Nederhemert, welke grenzen aan Ammersoyen, zijn als zodanig te typeren. Die huizen zijn aanvankelijk gebouwd als een

[1470] Strijbos 1998, 150-157.
[1471] Janssen 2011, 33-37.
[1472] Janssen 2011, 36.
[1473] Zie voor een algemene beschrijving van die huizen, Jas e.a. (eds) 2013, 314-323; 506-521.
[1474] Hermans, Orsel & Van Soelen 2005, 104-116; Kamphuis 1985.
[1475] Van Klaveren 2005; Van der Kaay 2007.
[1476] Blom 1992, 32-34.

(solitaire) woontoren, zoals ook Loevestein en het huis 'van Malsen' in Well.[1477] In Brakel zijn ruïnes van een woontoren en er zijn schamele overblijfselen van het huis te Brakel waarvan het oorspronkelijk bouwconcept als een compacte zaaltoren te beschouwen is.[1478] Er is echter geen archeologisch onderzoek gedaan. De huizen van Brakel, Hedel, Loevestein en Nederhemert zijn later uitgebouwd tot (veel) grotere complexen. Het betreft dus relatief eenvoudige huizen die dienst deden als versterkte woonplaats van regionale edelen van het 'tweede garnituur' met een bescheiden grondbezit, de lage adel.[1479] De compacte zaaltorens zoals Brakel, Loevestein en mogelijk ook Gameren, werden gebouwd door meer vermogende bouwheren. Die huizen boden meer wooncomfort en waren beter verdedigbaar dan de woontorens.[1480] De bouwers van die huizen stonden op de maatschappelijke ladder wat hoger dan die van de woontorens. De schaarse gegevens duiden er echter wel op dat de bouwheren/bewoners in sociaal opzicht lager stonden dan de Herlaars, die het kasteel Oud-Herlaar, Ameide, Ammersoyen of Poederoyen bewoonden.

5.7 Samenvatting

Hierboven is allereerst een poging gedaan de huizen die de Herlaars bewoonden dan wel lieten bouwen te reconstrueren naar het oorspronkelijke bouwconcept. Voor enkele huizen is dat nauwelijks mogelijk, voor Ammersoyen zijn er wel voldoende gegevens beschikbaar om het huis naar de oorspronkelijke opzet te herleiden. De huizen welke als allodiaal bezit door de Herlaars gebouwd werden, betreffen zonder uitzondering de meest eigentijdse bouwconcepten van de hoge adel en de landsheren van dat moment. Zo is op basis van de kunstmatige verhoging in een ronde aanleg een motte en vroeg polygonale burcht te veronderstellen als voorganger van het latere huis Oud-Herlaar. Het huis 'Herlaar' te Ameide, of beter te Tienhoven, waarvan de bouwperiode in de tweede helft van de 13de eeuw te dateren is, betreft een betreft een grote vierkante of rechthoekige aanleg met grote hoektorens, mogelijk voorzien van een geschakelde woontoren op enige wijze verbonden met de hoge weermuur van de burcht. Het complex was voorzien van meerdere torens. Het huis straalde weerbaarheid uit. Ammersoyen daarentegen spant als meest luxueuze burcht in de wijde omgeving de kroon. Het huis was voorzien van zeer veel wooncomfort, het toonde een bijna exorbitante welstand. Ook al is van de niet allodiale huizen die de Herlaars bewoonden vrijwel niets aan brongegevens te vinden, toch kunnen ook die kastelen gezien worden als zeer representatief voor een groot maatschappelijk vermogen. Het huis te Poederoyen, in 1327 in leen opgedragen aan de Gelderse landsheer, werd op enig moment door de hertog van Gelre vermoedelijk geconfisqueerd en verbouwd en in 1347 beleend aan een Herlaar.

In vergelijking met de woningen van de Herlaars zijn de beleende huizen en de huizen van de leenmannen relatief eenvoudige en kleinschalige bouwwerken, er is duidelijk sprake van een statusverschil. Echter ook die huizen weerspiegelen de status van de bewoner, er is dan ook een sociale stratificatie binnen die groep te herkennen. De huizen Brakel en Zuilichem zijn te rekenen tot wat Janssen definieert als compacte zaaltorenkastelen, in deze gevallen met een voorburcht. (Vergelijkbaar met de eveneens in de Bommelerwaard gelegen kastelen te Nederhemert en Hedel, waarvan de dagelijkse heerlijkheden een leen van de heer van Altena waren). Het huis te Gameren betreft een meer complexe vorm. De andere beschreven huizen zoals Nieuw-Herlaar, de Ruwenberg, en Well waren woningen voor de 'local gentry' en patriciërs. Het zijn oorspronkelijk omgrachte eenvoudige huizen of woontorens welke later niet zelden werden

[1477] Hermans 2013, II, 227-229, 127-128.
[1478] Hermans 1997, 226.
[1479] Janssen 1996, 95.
[1480] Janssen 1996, 96.

verbouwd tot luxe buitenverblijven. Die huizen waren niet gekoppeld aan de dagelijkse heerlijkheid, de bewoner/eigenaar was niet tevens 'de heer van'.

Een spiegel van macht en status, zo mag het kasteel Ammersoyen getypeerd worden. Vanuit het bouwconcept is gezocht naar de functie van het huis. Het huis was een zeer luxueuze woning, de elementen ter verdediging waren daaraan ondergeschikt. Het is niet vreemd dat de Gelderse hertogin Mechthild er in 1372 verbleef, zoals Jan van Blois in 1362 in Ameide, en dat de Gelderse landsheer het in 1386 confisqueerde. De bouw van dit huis is te dateren rond 1325. Het hierboven beschreven bouwhistorisch onderzoek toont enkele opmerkelijke overeenkomsten met het kasteel Helmond aan, en wel zo dat van toeval geen sprake kan zijn. Die twee huizen zijn in nagenoeg dezelfde periode op basis van hetzelfde concept gebouwd, de gelijkenis van de bouw is ronduit frappant. Aangezien het aantoonbaar is dat de heer van Helmond en de heer van Ammersoyen met de heer van Vorselaar tot hetzelfde adelsnetwerk behoorden, kan geconcludeerd worden dat de huizen Ammersoyen en Helmond niet een ontwikkeling van een uit Holland stammend bouwconcept bekronen, maar zoals zoveel binnen het leven van edellieden te herleiden is tot een verwantschapsgroep/netwerk.

Een reden diep in te gaan op de bouwontwikkeling van de huizen was ook de huizen als bron te gebruiken. In alle gevallen zijn de huizen die de Herlaars lieten bouwen of bewoonden te koppelen aan de statuur van de Herlaars. Meest zichtbaar is dat in het huis Ammersoyen. Belangrijk daarbij is dat niet alleen de morfologie van het huis te reconstrueren is, maar ook de functies van de ruimten. Juist daaruit mag opgemaakt worden dat luxe bewoning het doel was, de focus was niet gericht op een militaire functie. Anders geformuleerd, dit huis straalde aan alle kanten rijkdom uit. Kastelen worden gezien als symbolen van status, dat lijkt dan naar de individuele edelman te wijzen. Dat is niet helemaal juist, dat wil zeggen behalve dat een kasteel een uiting was van zijn maatschappelijk vermogen was het ook een uiting van het bevestigen van het netwerk waarbinnen de bouwheer zich bewoog of waarop hij zich richtte, het sociaal-cultureel vermogen. Dat netwerk bepaalde mede ook de morfologie. Dat is althans de conclusie die getrokken mag worden bij de bouw van het huis in Ameide en te Ammersoyen, dus dáár waar de Herlaars zelf bouwheren waren.

Het leidt geen twijfel dat de huizen als symbolen van het maatschappelijk vermogen van de bewoners gezien mogen worden, maar ze hadden ook een militaire functie. Niet dat de huizen als militair bolwerk gebouwd werden, de mogelijkheden voor die functionaliteit ontbreken. De reconstructie van de huizen wijst erop dat de militaire mogelijkheden van de huizen (zeer) beperkt waren. Dat doet niets af aan de mogelijkheden van die huizen als Gelderse steunpunten voor het bewaken/vastleggen van de landsheerlijke grens. De Herlaars, leden uit één gezin, verwierven in de periode tussen 1330 en 1350, de huizen in Empel-Meerwijk, Bokhoven, Ammersoyen en Poederoyen. Die liggen langs de Maas op luttele kilometers van elkaar verwijderd, en vormden geografisch bezien samen met Hedel en Nederhemert een linie aan de grens. De landsheren van Gelre, Reinald II en Reinald III hebben naar het zich laat aanzien een welbewuste keuze gemaakt door de Herlaars als leenmannen voor hun burchtenpolitiek in te zetten.